

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐՎԵՍՏԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀՏԴ 94(479.25):75.03
ԳՄԴ 63.3(5Հ)+85.14
Ա. 467

**Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Պատասխանատու խմբագիր՝
Աննա ԱՍԱՏՐՅԱՆ

ԱՐԱՐԱՏ ԱՂԱՍՅԱՆ

ԱՂԱՍՅԱՆ ԱՐԱՐԱՏ

**ՀԱՅ ԿԵՐՊԱՐՎԵՍՏԻ ԵՎ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ
ԱՐՎԵՍՏԻ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐՆ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ
ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ
(համիդյան ջարդերից մինչև մեր օրերը)**

Ա. 467 Հայ կերպարվեստի և կիրառական արվեստի կորուստներն Օսմանյան կայսրության տարածքում (համիդյան ջարդերից մինչև մեր օրերը)/Ա. Աղասյան.– Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2018.– 94 էջ:

Պատմական ակնարկի ձևով ներկայացվում են հայ կերպարվեստի և կիրառական արվեստի կորուստներն Օսմանյան կայսրության տարածքում՝ սկսած համիդյան ջարդերից մինչև մեր օրերը: Հեղինակը, հենվելով թեմային առնչվող հայ և օտարազգի մասնագետների ուսումնասիրությունների՝ գրքերի ու հոդվածների, հուշագրությունների ու նամակների, հին ու նոր մամուլի և այլ աղբյուրների վրա, բերում է հայկական վանքերում ու եկեղեցիներում պահվող մանրանկարներով զարդարված մեր միջնադարյան ձեռագրերի, ինչպես նաև որմնանկարների, սրբանկարների, քանդակների, խաչքարերի ու խաչարձանների, կիրառական արվեստի տարատեսակ նմուշների միտումնավոր ոչնչացման և յուրացման բազմաթիվ օրինակներ, ինչը վկայում է այդ ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած և այսօր էլ պարբերաբար շարունակվող մշակութային վանդալիզմի մասին:

ՀՏԴ 94(479.25):75.03
ԳՄԴ 63.3(5Հ)+85.14

ԵՐԵՎԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

ISBN 978-5-8080-1365-0
© Գիտություն, 2018
© Աղասյան Արարատ, 2018

**ՀԱՅ ԿԵՐՊՈՒՐՎԵՍՏԻ ԵՎ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ
ԱՐՎԵՍՏԻ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐՆ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ
(համիդյան ջարդերից մինչև մեր օրերը)**

XIX դարի վերջին և XX դարի առաջին երկու տասնամյակներում հայ ժողովուրդը մեծ ողբերգություն ապրեց և հսկայական կորուստներ կրեց: 1894-1896 թթ. համիդյան ջարդերին հետևեցին երիտթուրքերի ծրագրած և իրագործած հայերի զանգվածային կոտորածները: Դա նոր շրջանի համաշխարհային պատմության մեջ կանխամտածված աննախադեպ ցեղասպանություն էր, մի ամբողջ ազգի ֆիզիկական բնաջնջման և հայրենագրկման առաջին փորձը¹:

Մեծ եղեռնին զոհ գնաց, գլխատվեց հայ ժողովրդի հոգևոր, մտավոր ու ստեղծարար սերունդը: Հասարակական ու քաղաքական հայտնի դեմքերի, կրոնական գործիչների, ազգային բարերարների, ձեռներեց մարդկանց, բժիշկների և իրավաբանների, դասախոսների և ուսուցիչների հետ մեկտեղ նահատակվեցին նաև արևմտահայ գրողներ ու բանաստեղծներ Մելքոն Կյուրճյանը, Գրիգոր Զոհրապը, Սմբատ Բյուրատը, Գեղամ Տեր-Կարապետյանը, Երուխանը, Արտաշես Հարությունյանը, Ռուբեն Զարդարյանը, Ինտրան (Տիրան Չրաքյան), Միհրան Թապազյանը, Սիամանթոն, Գեղամ Բարսեղյանը, Տիգրան Չյոկյուրյանը, Դանիել Վարուժանը, Ռուբեն Սևակը, դերասան Շահեն Ենովքը,

¹ Հայոց ցեղասպանության նախապատմությանը, կանխամտածված ծրագրին ու հետապնդած նպատակներին վերաբերող հանգամանքները տե՛ս **Սաֆրաստյան Ռուբեն**, Օսմանյան կայսրություն. Ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.), Երևան, 2009:

երաժիշտներ Մկրտիչ Տեր-Պետրոսյանը և Պետրոս Չոլաքյանը, ջութակահար Բարունակ Ֆերուխանը, ծաղրանկարիչ Պետրոս Մարիմյանը, քանդակագործ Զարեհ Բեյուքյանը և ուրիշներ: Հոգեկան հավասարակշռությունը կորցրեց ու դադարեց ստեղծագործելուց 1915 թվականի ապրիլի 24-ին ձերբակալված և հեռավոր Չանդր քաղաքում հանճարեղ երգահան, խմբավար ու երաժիշտ-բանահավաք Կոմիտասը:

Ինչպես հայտնի է, «genocide» («ցեղասպանություն») հասկացությունն առաջին անգամ ձևակերպել, հայոց Մեծ եղեռնի օրինակով հիմնավորել ու միջազգային իրավունքի ասպարեզում շրջանառության մեջ է դրել ծագումով հրեա լեհ և ամերիկացի իրավագետ, ցեղասպանության մասին ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի նախագծի հեղինակ Ռաֆայել Լեմկինը 1944-ին հրատարակված իր աշխատություններից մեկում²: Ըստ Ռ. Լեմկինի՝ ցեղասպանությունն առանձին ժողովուրդների, ինչպես նաև սոցիալական կամ կրոնական խմբերի ոչ միայն ֆիզիկական բնաջնջումն ու բռնի տեղահանումն է, այլև նրանց ազգային, պատմական-քաղաքակրթական, հոգևոր և մշակութային արժեքների միտումնավոր ոչնչացումը: Ու թեև Լեմկինի առաջարկած «մշակութային վանդալիզմ» արտահայտությունն այդպես էլ չընդգրկվեց ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի կողմից 1948 թվականի դեկտեմբերի 9-ին ընդունված՝ ցեղասպանությունը կանխող և դրա համար պատիժ սահմանող փաստաթղթում, այնուամենայնիվ միջազգային իրավունքի հեղինակավոր մի շարք մասնագետների կար-

² Տե՛ս **Lemkin, Raphael**. Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation – Analysis of Government – Proposals for Redress, Washington, 1944:

ծիքով «genocide» («ցեղասպանություն») իրավաբանական ընդհանուր սահմանումը պետք է ներառի նաև «մշակութային վանդալիզմ» կամ ավելի հստակ՝ «մշակութային ցեղասպանություն», «մշակութային եղեռն» հասկացությունները³:

Հայ ժողովրդի հալածանքների, իր պատմական հայրենիքից նրան արտաքսելու, տեղահանելու տարիներին սուլթան Համիդը, իսկ հետո նաև երիտթուրքերի կառավարությունը նպատակ ունեին ոչ միայն վերացնելու հայ ժողովրդին, այլև ոչնչացնելու հայկական բազմադարյան քաղաքակրթության ու մշակութի նյութական բոլոր վկայությունները:

Համիդյան ջարդերի և հատկապես Մեծ եղեռնի տարիներին անդառնալի կորուստներ կրեց պատմական, հոգևոր ու գեղարվեստական բացառիկ արժեք ներկայացնող մեր միջնադարյան ճարտարապետությունը. Արևմտյան Հայաստանի և Թուրքիայի հայաբնակ այլ վայրերի հայկական վանական համալիրներից, եկեղեցիներից, պաշտամունքային կառույցներից շատերը թալանվեցին, ավերվեցին ու հրկիզվեցին: Կործանման վտանգի տակ հայտնվեց նաև միջին դարերում իր փառահեղ «հազար ու մեկ եկեղեցիներով» հայտնի Անի գահանիստ բերդաքաղաքը: Կանադահայ պատմաբան, հասարակագետ և իրավագետ Գևորգ

---

³ Տե՛ս, օրինակ, **Prott, Lindel V.** Ethnocide – Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity. Volume one (A-H), Thomson Gale, 2005, p. 309-310: Մասնագիտական իրավաբանական և սոցիոլոգիական, ինչպես նաև հանրագիտական գրականության մեջ այդ հասկացությունների գործածման ևս մի քանի օրինակներ են բերված մշակութային ցեղասպանության խնդրին բազմիցս անդրադարձած թուրքագետ Անուշ Հովհաննիսյանի «Թուրքիա. Մշակութային ցեղասպանություն» (Երևան, 2005) եռալեզու գրքույկում (էջ 5 և 13):

Բաղջյանի «Հայերի սեփականության բռնագրավումը թուրքական կառավարության կողմից՝ իբր լքյալ գույք» ֆրանսերեն աշխատության երրորդ գլխի «Մշակութային վանդալիզմ» ենթագլխում բերված է թուրք բժշկապետ ու քաղաքական-պետական գործիչ, Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի պատգամավոր, կրթության, ապա առողջապահության և սոցիալական օժանդակության նախարար, Մուստաֆա Քեմալ Աթաթուրքի խորհրդական Ռիզա Նուրի բեյի՝ արևելյան ճակատի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիրին 1921 թվականի մայիսի 25-ին հղած նամակը, որում վերջինս կոչ է անում իսպառ վերացնել Անի քաղաքի հուշարձանների բոլոր հետքերը՝ դրանով իսկ «մեծ ծառայություն մատուցելով Թուրքիային»⁴:

Ղեկավարվելով երիտթուրքերի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պարագլուխներից մեկի՝ Օսմանյան Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշայի հրամանով՝ «ամեն կերպ ջանալ ոչնչացնել բուն «Հայաստան» անվանումը Թուրքիայում»⁵, ջարդարարները քանդեցին, հողին հավասարեցրին ու մոխիր դարձրին Արևմտյան Հայաստանի և Օսմանյան կայսրության հայաբնակ վայրերի գրեթե բոլոր եկեղեցիներն ու վանքերը: Ինչպես գրում է արևմտահայ պատմաբան և բանասեր Գևորգ Մեսրոպը. «Նոյնիսկ մենք, հայերս, չենք գիտեր, թե

---

⁴ Տե՛ս **Baghdjian, Kévork K.** La confiscation, par le gouvernement turc, des biens arméniens... dits abandonnés. Préface d'Yves Ternon, 1st edition, Montréal, 1987, p. 55-56:

⁵ Տե՛ս Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու (կազմողներ՝ Մ.Գ.Ներսիսյան, Ռ.Գ.Սահակյան), Երևան, 1991, էջ 562:

ի՞նչ էր... մեր վանքերուն, մեր եկեղեցիներուն իսկական թիւը... տեսակն ու քանակը, որակն ու արժէքը»⁶: Բայց, բարեբախտաբար, դրանց գոնե մոտավոր թվաքանակի մասին պատկերացում են տալիս Առաջին աշխարհամարտին և Հայոց ցեղասպանությանը նախորդած տարիներին հայկական վանքերի ու եկեղեցիների՝ տարբեր առիթներով կազմված ցուցակները և վիճակագրական տվյալները:

Այսպես, Կոստանդնուպոլսում հրատարակված վիճակագրությունը վկայում է, որ 1904 թվականի դրությամբ Օսմանյան Թուրքիայի տարածքում եղել են 228 հայկական վանքեր և 1958 եկեղեցիներ, այսինքն՝ 2186 հոգևոր կենտրոններ ու պաշտամունքային կառույցներ⁷: Այդ թիվը հաստատում է նաև 1896–1908 թվականներին Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքի պաշտոնը վարած Մաղաքիա Օրմանյանի՝ հայկական եկեղեցուն նվիրված հայտնի ուսումնասիրությանը կից «Թեմերու վիճակագրութիւնը (հաւանական հաշուով)» երկրորդ հավելվածը, համաձայն որի 1911 թվականին Թուրքիայում կային 2200-ից ավելի հայկական վանքեր ու եկեղեցիներ⁸: Թուրքիայի արդարադատության և դավանանքների նախարարության հանձնարարությամբ Կոս-

⁶ Տե՛ս **Գեորգ Մեսրոպ [Տէր-Մեսրոպեան Գեորգ]**, Թուրքիոյ հայոց կորուստները 1915-1922-ին ազգապատկան գոյքերու տեսակետով, «Հայաստանի կոչնակ», Նիւ Եորք, 1931, ԼԱ տարի, յունիս 20, թիւ 25, էջ 776:

⁷ Տե՛ս Առաջնորդական վիճակներ - Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան հիւանդանոցի հայոց, Կ. Պոլիս, 1904, էջ 349-385:

⁸ Տե՛ս **Օրմանեան Մաղաքիա**, Հայոց եկեղեցին եւ իր պատմութիւնը, վարդապետութիւնը, վարչութիւնը, բարեկարգութիւնը, արարողութիւնը, գրականութիւնը ու ներկայ կացութիւնը, Կոստանդնուպոլիս, 1911, էջ 259-267:

տանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանը երկրի տարբեր վիլայեթների և քաղաքների ազգային առաջնորդարաններից ստացված վավերական ստույգ տվյալների ու տեղեկությունների հիման վրա 1912-1913 թվականներին կազմել և կառավարությանն է ներկայացրել կայսրության սահմաններում այդ ժամանակ եղած հայկական եկեղեցիների ու վանքերի լրիվ ցուցակներն ու համապատասխան թաքրիրները (ծանուցագրեր), որոնցում նշված էին պաշտամունքային տվյալ կառույցների տեղադրավայրը, դրանց անվանումը, կառուցման ճշգրիտ կամ մոտավոր տարեթիվը⁹: 1965-1966 թվականներին թուրքագետ Արամ Սաֆրաստյանը «Էջմիածին» հանդեսում հրատարակեց Երևանի Ալեքսանդր Մյասնիկյանի անվան պետական հանրային գրադարանի (1990-ից՝ Հայաստանի ազգային գրադարան) թուրքական բաժնում պահվող այդ ցուցակների ու թաքրիրների սևագիր օրինակները¹⁰: Դրանցում նշված հայկական վանքերի ու եկեղեցիների թիվը

⁹ Տե՛ս **Սաֆրաստյան Արամ**, Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանի կողմից Թուրքիայի արդարադատության և դավանանքների մինիստրության ներկայացված հայկական եկեղեցիների և վանքերի ցուցակներն ու թաքրիրները (1912-1913 թթ.), «Էջմիածին», 1965, Ա, Յունուար, էջ 40, 41:

¹⁰ Տե՛ս **Սաֆրաստյան Արամ**, Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանի կողմից Թուրքիայի արդարադատության և դավանանքների մինիստրության ներկայացված հայկական եկեղեցիների և վանքերի ցուցակներն ու թաքրիրները (1912-1913 թթ.), «Էջմիածին», 1965, Ա, Յունուար, էջ 40-47, 1965, Բ-Գ-Դ, Փետրուար-Մարտ-Ապրիլ, էջ 174-187, 1965, Ժ, Հոկտեմբեր, էջ 43-48, 1966, Բ, Փետրուար, էջ 38-44, 1966, Գ, Մարտ, էջ 57-60, 1966, Զ, Յունիս, էջ 41-47, 1966, Է, Յունիս, էջ 55-60, 1966, Ը, Օգոստոս, էջ 60-63, 1966, Թ-Ժ, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, էջ 106-114:

հասնում է 1270 միավորի¹¹, ինչը գրեթե 1000 միավորով պակաս է 1904 թվականի վիճակագրության արդյունքում ստացված և Մադաքիա Օրմանյանի գրքի հավելվածում բերված թվերից: Դա բացատրվում է նրանով, որ Ա. Սաֆրաստյանի հրատարակած սևագիր ցուցակները թերի են. մասնավորապես, դրանցում բացակայում են Վանի նահանգի հայկական վանքերն ու եկեղեցիները¹²: Կարելի է ենթադրել, որ թուրքական իշխանություններին ներկայացված մաքրագիր ցուցակները, դրանց սևագիր օրինակների համեմատությամբ, առավել լիարժեք, ավելի ընդարձակ ու մեծաքանակ էին և չէին հակասում վերը բերված վիճակագրական տվյալներին: Վերջիններիս իսկությունը հաստատում է նաև Գևորգ Մեսրոպի կազմած ցուցակը, համաձայն որի. «...ամբողջ Թուրքիոյ հայ վանքերուն թիւը 1914-ին էր 210, իսկ եկեղեցիներուն թիւն էր 1639»¹³: Նկատի ունենանք, որ այդ ցուցակի մեջ «առնուած չեն հայ կաթոլիկ եկեղեցիներն ու վանքերը, ինչպէս նաեւ հայ բողոքական ժողովարանները»¹⁴: Հայ ժողովրդի բարեկամ, գերմանացի հասարակական գործիչ, հոգևորական և արևելագետ Յոհաննես Լեվիսիուսը 1919 թվականին Կոստանդնուպոլ-

---

¹¹ Տե՛ս **Սաֆրաստյան Արամ**, Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանի կողմից Թուրքիայի արդարադատության և դավանանքների մինիստրության ներկայացված հայկական եկեղեցիների և վանքերի ցուցակներն ու թաքրիրները (1912-1913 թթ.), «Էջմիածին», 1965, Ա, Յունուար, էջ 42:

¹² Նույն տեղում, էջ 41, 42:

¹³ **Գևորգ Մեսրոպ [Տէր-Մեսրոպեան Գևորգ]**, Թուրքիոյ հայոց կորուստները 1915-1922-ին ազգապատկան գոյքերու տեսակէտով, «Հայաստանի կոչնակ», Նիւ Եորք, 1931, ԼԱ տարի, յունիս 27, թիւ 26, էջ 809:

¹⁴ Նույն տեղում:

սում լույս տեսած իր «Հայաստանի ջարդերը» աշխատության մեջ նշում է, որ Հայոց ցեղասպանության տարիներին ամայացել, ավերվել կամ ավերակների են վերածվել 1000-ից ավելի հայկական վանքեր ու եկեղեցիներ¹⁵: Սակայն հետագայում կատարված ուսումնասիրությունները հաստատում են, որ այդ թիվն անհրաժեշտ է առնվազն կրկնապատկել: Գևորգ Մեսրոպի վկայությամբ հայ լուսավորչական վանքերից ու եկեղեցիներից հիմնահատակ ավերվել և թալանվել են 1727-ը¹⁶: Այլ տվյալներով Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան Թուրքիայի ամբողջ տարածքում այդ տարիներին կործանվել և կողոպտվել են ավելի քան 2000 հայկական վանքեր, եկեղեցիներ ու մատուռներ: Թուրքական արխիվներում պահվող, Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող փաստաթղթերին ծանոթանալու առիթ ունեցած արևմտահայ իրավաբան, խմբագիր ու թարգմանիչ Հայկազն Ղազարյանը նշում է. «...պետական գրաւոր հրամանագրերու համաձայն, Թուրքիան 1914-18 բռնագրաւեց եւ կողոպտեց հայոց պատկանող բազմաթիւ շէնքեր, նաեւ 2050 հայ եկեղեցիներ ու 203 վանքեր եւ աւերեց զանոնք»¹⁷: Մոտավորապես նույն թվերն ենք տեսնում նաև Հայոց ցեղասպանության 50-ամյակին նվիրված «Հուշամատյանում»՝ «...1860 եկե-

---

¹⁵ Տե՛ս **Լեվիսիուս Եօհաննէս**, Հայաստանի ջարդերը: Գաղտնի տեղեկագիր տոքթ. Եօհաննէս Լեվիսիուսի նախագահ Մօտաւոր Արեւելքի Միսիոնին եւ գերման եւ հայկական ընկերութեան: Թարգմ.՝ Միքայէլ Շամտանճեան, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 314:

¹⁶ Տե՛ս **Գևորգ Մեսրոպ [Տէր-Մեսրոպեան Գևորգ]**, Թուրքիոյ հայոց կորուստները 1915-1922-ին ազգապատկան գոյքերու տեսակէտով, «Հայաստանի կոչնակ», Նիւ Եորք, 1931, ԼԱ տարի, յունիս 27, թիւ 26, էջ 809:

¹⁷ **Ղազարեան Հայկազն**, Ցեղասպան թուրքը, Պէյրուս, 1968, էջ 210:

ղեցի եւ մատուռ, 229 վանքեր...»¹⁸:

Հայոց ցեղասպանության զոհերը դարձան նաև այդ վանքերին ու եկեղեցիներին պատկանող, ինչպես նաև արևմտահայերից շատերի անձնական սեփականությունը հանդիսացող, նրանց ընտանիքներում սրբությամբ պահված ու սերնդեսերունդ ժառանգաբար փոխանցված մեր միջնադարյան ձեռագիր մատյանները, այդ թվում՝ մանրանկարներով զարդարված գրչագրերը, որոնց համար բանիմաց մարդիկ պատրաստ էին իրենց ունեցվածքը տալու: Ազգային այդ անգին հարստության կորստի մասին սրտի ցավով ու անթաքույց տխրությամբ է արտահայտվել Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս, ակնավոր հայագետ և արվեստաբան Գարեգին Հովսեփյանը: Նա գրել է. «Ոչնչացան հայ ժողովուրդի անգնահատելի գանձերը, որ ո՛չ ցեցը և ո՛չ ուտիճը պիտի ոչնչացնեն, բայց ոչնչացրեց մուլեգնեալ էնվերների և Թալեթների թուրքական կառավարությունը՝ Վանտալների և Ատիլանների բարբարոսությունից առաւել աստիճաններով: Ոչնչացել են հազարաւոր ձեռագիրներից բաղկացած ժողովածուները, որոնց մէջ էր մարմնաւորուած հայ արուեստը, հայ մշակոյթը, հայ միտքը, հայի հոգին...»¹⁹:

Ոչ միայն հայկական, այլև համաշխարհային մշակույթի համար մեծ կորուստ էր ոչնչացումը հայկական վանքերի ու եկեղեցիների հարուստ մատենադարանների, որտեղ պահվում էին հազարավոր ձեռագրեր ու հնատիպ մատյաններ՝ Հին ու Նոր կտակարաններ, սաղմոսներ ու մաշտոցներ, ճաշոցներ ու ժա-

¹⁸ Յուշամատենան Մեծ եղեռնի. 1915-1965, Պէյրուօ, 1965, էջ 1025:

¹⁹ **Յովսէփեան Գարեգին**, Ապրիլի քսանչորսը – Դէպի լոյս եւ կեանք, Անթիլիաս, 1947, էջ 319, 320:

մագրքեր, պատարագամատույցներ ու շարակնոցներ, հայսմավուրքներ ու ճառընտիրներ, քարոզագրքեր ու կանոնագրքեր, տոմարագրքեր ու տոնացույցներ, սրբերի վարքեր, հայ և օտար հեղինակների (Փավստոս Բուզանդ, Կորյուն, Եղիշե, Մովսէս Խորենացի, Դավիթ Անհաղթ, Գրիգոր Նարեկացի, Գրիգոր Մագիստրոս, Ներսէս Շնորհալի, Գրիգոր Տաթևացի, Հովհան Ոսկերեան, Դիոնիսիոս Արեոպագոցի, Թովմա Աքվինացի և այլք) գրչին պատկանող, հայ և համընդհանուր պատմությանը, փիլիսոփայությանը, բնական գիտություններին, արվեստին վերաբերող աշխատասիրություններ, հայկական մանրանկարչության գլուխգործոցներ²⁰:

Հայկական հարյուրավոր վանքեր ու եկեղեցիներ, միջնադարյան ձեռագրեր, պատկերազարդ մատյաններ և հնատիպ եզակի գրքեր, կիրառական արվեստի բացառիկ գործեր, սրբազան իրեր ու առարկաներ ոչնչացվեցին և թալանվեցին դեռ համիդյան սպանդի՝ հայոց համատարած առաջին ջարդերի ընթացքում: Անդրադառնալով 1895 թվականի սեպտեմբերի 26-ից մինչև դեկտեմբերի կեսերն աննախադեպ ծավալներ ստացած, ծովափնյա Տրապիզոնից մինչև Անատոլիայի խորքերը հասած հայերի կոտորածներին՝ Մաղաքիա Օրմանյանը նշում է. «...վերև գծուած սահմաններու մէջ վանք չէ եղած որ անձեռնմխելի մնացած ըլլայ, եկեղեցի չէ մնացած որ կամ քանդուած կամ պղծուած կամ մզկիթի փոխարկուած չըլլայ. վանքերը քանդուած և վնասած են, եկեղեցիները պղծուած, սրբութիւնները ոտնակոխ եղած,

²⁰ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Անուշ, Հասրաթյան Մուրադ, Կրկյաշարյան Մեղրակ**, Ազգային-մշակութային եղեռն, «Հայկական հարց» հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 13:

ծիսական գիրքերը պատռած, նուիրական առարկաները անարգ կիրառութեան գործածուած, զարդ ու սպասը բոլորովին անհետացած...»²¹: Տիգրանակերտի Ս. Սարգիս եկեղեցուն պատկանող, թուրքերի կողմից այդ տարիներին հափըշտակված և կրկին ազատված, այժմ Փարիզում պահվող պատկերագարդ ձեռագրերից մեկում Տիգրանակերտի առաջնորդ Եզեկիել ծայրագույն վարդապետ Արշակունին թողել է հետևյալ հիշատակարանը. «1895 թուին Քրիստոսի, հոկտեմբեր 20, Օսմանցոց Համիտ թագաւորի ժամանակին, մեծ ջարդ մը արուեցավ Հայոց ազգին: Բոլոր Հայաստանի մէջ գտնուած Հայոց եկեղեցիները յափշտակուեցան, ունեցած հնութիւնները եւ սուրբ անօթները պղծելով ցիրուցան եղան... Սուրբ Աւետարանը մեծ քանակութեամբ անօրէն Տաշիկներէն առնուեցաւ»²²: Իսկ մեկ տարի անց՝ 1896 թվականին, ի պատասխան թուրքական պաշտոնական թերթերի տարածած այն ստահող լուրերի, թե շուտով գումարներ կհատկացվեն «վերջերս Անատոլի մէջ տեղի ունեցած անկարգութիւններէն» հետևանքով իբրև թե տուժած մզկիթները վերաշինելու և նորոգելու համար, Բարձր դռանը հասցեագրած իր թաքրիբում Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարք Մատթէոս Գ Իզմիրլյանը զայրույթով պարզաբանել է. «Քանդածներն ու վնասւածները հայոց սրբարաններն են, թւով 400-էն ավելի, իսկ մզկիթ ըլլալով, մէկ

²¹ **Օրմանեան Մաղաքիա**, Ազգապատում, հատոր Գ, Երուսաղէմ, 1927, էջ 5029, 5030:

²² Տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Եւրոպայի մասնաւոր հաւաքումներու, հատոր Ա, կազմեց՝ Արտաւազդ արքեպիսկոպոս Սիրմէան, Փարիզ, 1950, էջ 25:

հատ միայն կայ Արաբկիրի մէջ... որ հայոց թաղին կից ըլլալով, այրված է կրակի տրւած հայոց տուններուն հետ»²³:

1894-1896 թվականներին Վան-Վասպուրականում, Էրզրումի (Կարին), Բաղէշի (Բիթլիս), Սվազի (Սեբաստիա), Խարբերդի, Դիարբեքիրի (Տիգրանակերտ), Տրապիզոնի և Օսմանյան կայսրության այլ նահանգների քաղաքներում ու գյուղավայրերում հայ ժողովրդի և նրա ստեղծած մշակութային արժեքների հանդեպ թուրք ու քուրդ մոլեռանդ խուժանի գործած հանցանքների՝ սպանությունների, բռնությունների և կեղեքումների բազմաթիվ փաստեր են պարունակում Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի պաշտոնական հանդեսի՝ «Արարատ» ամսագրի, ինչպես նաև Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության «Դրօշակ» պաշտոնաթերթի էջերում զետեղված, Արևմտյան Հայաստանից դեպքերի թարմ հետքերով ստացված անստորագիր նամակները, հողվածներն ու տեղեկագրերը²⁴: Բերենք այդ աղբյուրներից քաղ-

²³ Նամակ Պոլսից, «Դրօշակ», Ժընեւ, 1896, № 13, 15 մայիս, էջ 100:

²⁴ Տե՛ս, օրինակ, Հայաստանեայց եկեղեցին Տաճկաստանում, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1896, համար Բ, փետրուար (էջ 87-92), Տաճկահայք, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1896, համար Գ, մարտ (էջ 140-142), Տեղեկագիր Վասպուրականի կոտորածին, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1896, համար Ժ, հոկտեմբեր (էջ 473-476), համար ԺԱ, նոյեմբեր (էջ 525-530), համար ԺԲ, դեկտեմբեր (էջ 578-585), Սիրմէնէի կռիվը, «Դրօշակ», Վիեննա, 1896, № 6, 20 փետրուար (էջ 44-46), Կոտորածներ, «Դրօշակ», Վիեննա, 1896, № 10, 1 ապրիլ (էջ 75-78), Կոտորածներ, «Դրօշակ», Վիեննա, 1896, № 11, 10 ապրիլ (էջ 83-86), Նամակ Պոլսից, «Դրօշակ», Ժընեւ, 1896, № 13, 15 մայիս (էջ 100), Նամակներ պարսկատաճկական սահմանազխից, «Դրօշակ», Վիեննա, 1896, № 16, 27 յունիս (էջ 123-124) և այլն:

ված՝ մշակութային վանդալիզմի մասին վկայող առավել հատկանշական և աղաղակող օրինակներ:

1895 թվականի աշնանը Էրզրումի նահանգում կործանվել և պղծվել են Բաբեդո քաղաքի և շրջակա գյուղերի եկեղեցիները, ինչպես նաև Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ և Ս. Քրիստափոր վանքերը, պատառոտվել ու ապականվել են դրանց մեջ եղած սրբապատկերները: Կրակի է մատնվել Բասենի գավառում գտնվող վանքը: Երզնկայի կոտորածի ընթացքում թալանվել են թեմի ութ վանքերը, հիմնահատակ քանդվել է Մեծ Արմըղանի եկեղեցին: Լուսոսնք գյուղի եկեղեցուն պատկանող Ավետարանը «հազար կտոր են արել, փողոցը ձգել և ոտքի տակ տուել»²⁵, իսկ եկեղեցին՝ մզկիթի վերափոխել: Մզկիթ են դարձրել նաև Բլուր, Բլուրակ, Բուխտի, Սուրբ Թորոս, Նեգ և Բալախոր գյուղերի եկեղեցիները: Քեղ (Քղի) գավառակում թալանվել են քսաներկու վանքեր ու եկեղեցիներ: Ավարի է ենթարկվել և աղտեղություններով պղծվել Թոփալ-Չավուշ գյուղի եկեղեցին, հրդեհվել են Ումուդում (Բաղնիք) և Դագ գյուղերի եկեղեցիները, մասամբ ավերվել են Դունիկ, Օձնի և Գարար գյուղերի եկեղեցիները, կողոպտվել է Խաչկավանքի եկեղեցին:

Վանի նահանգում թուրքերն ու քրդերը կողոպտել, այրել և ավերել են Աղբակի, Արճեշի, Գավաշի, Թիմարի, Կարճկանի, Հավաձորի և այլ գավառների ու գավառակների հայկական վանքերն ու եկեղեցիները: Կործանվել ու պղծվել են դրանցից շատերի Սուրբ սեղանները, իսկ առանձին դեպքերում ավարառու հրո-

---

²⁵ Հայաստանեայց եկեղեցին Տաճկաստանում, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1896, համար Բ, փետրուար, էջ 88:

սակները «յափշտակած քահանայական զգեստներն հագած, ձեռներին Սուրբ խաչ, Աւետարան և Սուրբ սկիհ, անամոթ պարեր են պարել թե՛ իրենց և թե՛ հայոց գիւղերում՝ քրիստոնէից հաւատը և եկեղեցին ծաղրելու խորհրդով»²⁶:

Ավերվել ու թալանվել են նաև Բաղեշի նահանգի Սպարկերտ, Խիզան, Երուն (Արունք), Մամոտանք, Մուշ, Շիրվան և այլ գավառներում, գավառակներում, սանջակներում ու գյուղախմբերում եղած հայկական վանքերը, եկեղեցիներն ու մատուռները, որոնց մի մասը սրբապղծվել և մզկիթների է վերածվել: Սպարկերտ գավառի գյուղերում «այրած են բոլոր եկեղեցական գրքերը և զգեստները»²⁷: Խիզան գավառի Սուրբ Խաչ վանքի եկեղեցին «զրկւել է իր փառահեղ կարգ ու սարքից, արծաթեայ անօթները տարել, պատերի քանդակները ջարդոտել են... Տակն ու վրայ են արել իր մէջ 1000-ի չափ ընտիր գրքեր պարունակող գրադարանը»²⁸:

Մվազի նահանգում ավարի են ենթարկվել ու հրկիզվել շուրջ երկու տասնյակ հայկական վանքեր և եկեղեցիներ: Այսպես, Թամգարա գյուղի Ս. Թագավոր և Ս. Գևորգ եկեղեցիներում կողոպտվել են բոլոր անոթները, քանդվել են Սուրբ սեղանները, պղծվել են սրբերի պատկերները: Նույն ճակատագրին են արժանացել նաև Սիս գյուղի շրջակայքում գտնվող Առաքելոց վանքը, Արմուտաղ գյուղի Ս. Հակոբ վանքը, Տերիկի Ս. Աստվածածին և

---

²⁶ Նույն տեղում, էջ 89:

²⁷ Կոտորածներ, «Դրօշակ», Վիեննա, 1896, № 11, 10 ապրիլ, էջ 86:

²⁸ Տե՛ս նաև վանքեր պարսկա-տաճկական սահմանագլխից, «Դրօշակ», Վիեննա, 1896, № 16, 27 յունիս, էջ 123:

Ս. Երրորդություն եկեղեցիները, Տարենտե և Աշոտի գյուղերի եկեղեցիները:

Խարբերդի նահանգում ավերել ու հրդեհել են քաղաքի Ս. Կարապետ և Ս. Ստեփանոս եկեղեցիները, թալանել, այրել ու ապականել են Ակնի գավառի Ս. Փրկիչ, Սորսորի Ս. Գևորգ և Թադեի Ս. Աստվածածին վանքերը: Ավելի քան 50 հայկական գյուղեր ունեցող Խարբերդի թեմում «ոչ մի եկեղեցի այլևս չէ ծառայում իւր կոչմանը և ոչ մի քահանայ չկայ ժողովրդի հոգևոր պետքերը լցուցանելու համար»²⁹:

Դիարբեքիի նահանգում «բոլորովին կողոպտուել, մերկացւել... են տեղոյս ուխտատեղի համարած Ալիբունար գիւղի Ս. Աստուածածին մատուռը, Սադի գիւղի Ս. Թադէոս առաքեալին կառուցած Ս. Խաչ մատուռը, որ դարերէ ի վեր ժողովրդին համար սրբավայր մ'էր»³⁰: Թալանի է ենթարկվել նաև թանկագին հնություններով հարուստ Արկնի (Արդնի, Արդանա) գյուղաքաղաքի Բարձրահայաց Սուրբ Աստվածածին վանքը:

Տրապիզոնի նահանգում 1895 թվականի հայկական կոտորածների ժամանակ ավերվել ու թալանվել են քաղաքի և մերձակա գյուղերի եկեղեցիները: Կատրասս գյուղի եկեղեցում թուրք թալանչիները «Սուրբ Սեղանին և Մայր Աստուածածնայ պատկերին վրայ պղծեցին, ժամագրքերը կտրտեցին, այրեցին»³¹:

Հայկական բազմաթիվ վանքեր ու եկեղեցիներ տուժեցին նաև 1896 թվականի ամռանը Վասպուրականում տեղի ունեցած

²⁹ Հայաստանեայց եկեղեցին Տաճկաստանում, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1896, համար Բ, փետրուար, էջ 91,92:

³⁰ Կոտորածներ, «Դրօշակ», Վիեննա, 1896, № 10, 1 ապրիլ, էջ 77:

³¹ Միւրմէնէի կռիւլը, «Դրօշակ», Վիեննա, 1896, № 6, 20 փետրուար, էջ 45:

զանգվածային կոտորածների ժամանակ: Ականատեսների վկայությամբ. «...միայն Վանի մէջը հրկիզեալ եկեղեցիաց և դպրոցաց թիւն կը հասնի 500-ի»³²: Հարձակվելով Վանի հայկական թաղամասերում գտնվող տաճարների վրա, թուրք ելուզակները կողոպտել, այրել ու պատառոտել են մեծ քանակությամբ խաչկալներ, եկեղեցական զանազան իրեր և սրբապատկերներ: Հրդեհվել ու մասամբ քանդվել են նաև Վարագի Ս. Խաչ և Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքերը, Կարմրավորի մենաստանը, Աղթամարի, Նարեկի, Մեծոփա, Անգղի և Մպիտակ վանքերը, Լիմ ու Կտուց կղզիների անապատները, Շուշանց գյուղի եկեղեցին և այլն³³: Ինչպես հաղորդում է «Արարատ» ամսագրի անանուն թղթակիցը, Վասպուրականի «բոլոր գաւառի և գիւղօրէից սուրբ եկեղեցեաց և վանօրէից մէջը այժմ լռած են եկեղեցական ժամերգութիւնք և կրօնական արարողութիւնք: Եկեղեցիներն ու վանքերը ամայի և աւերակ մոխրակոյտ մը կամ իսլամական աղօթատեղիներ դարձած են... Կողոպտուեցան եկեղեցական թանկագին սպասները, անօթները, սփռոցները, որոնց գումարը կը կազմէ ահագին հարստութիւն... Կողոպտուեցան կամ բզիկ-բզիկ կտրտուեցան

³² Տեղեկագիր Վասպուրականի կոտորածին, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1896, համար ԺԱ, նոյեմբեր, էջ 528:

³³ Համիդյան ջարդերի և Հայոց ցեղասպանության ժամանակ թուրք ու քուրդ բարբարոսների կողմից ավերված հայկական վանքերի, ինչպես նաև դրանցում եղած և թալանի ենթարկված կամ ոչնչացված հնությունների, մշակութային ու գեղարվեստական արժեքների մասին բազմաթիվ փաստեր և կարևոր տեղեկություններ են բերված հայտնի պատմաբան, բանասեր ու ձեռագրագետ Համագասպ Ոսկյանի «Վասպուրական-Վանի վանքերը» եռահատոր աշխատության վերջին պրակում (Վիեննա, 1947):

հին ձեռագիրները... Ս. Գրիգոր Նարեկացիի գերեզմանն ալ խորտակուեցաւ: Այսօր զօրքեր և ուրիշ թիւրք կամ քիւրդ աւարառուններն կը բերեն ու կը ծախեն կամ ջարդել կը տան արծաթեայ և ոսկեայ ծանրակշիռ սկիհներ, խաչեր, գաւազաններ, թագեր, բուրվառներ, արծաթապատ կամ ոսկեպատ աւետարաններ...»³⁴:

1894-1896 թվականների հայկական կոտորածների ընթացքում ոչնչացան կամ անհետացան հարյուրավոր միջնադարյան գրչագրեր, պատկերազարդ մագաղաթյա մատյաններ ու հնատիպ հազվագյուտ գրքեր: Կոստանդնուպոլսում լույս տեսած «Արևելք» ազգային օրաթերթը 1910 թվականի իր համարներից մեկում զետեղել է քահանա Գարեգին Ոսկերիչյանի հաղորդագրությունը. «Ցաւօք կը յայտնենք թէ 1895-ի դէպքերու միջոցին տեղոյս (Եդեսիայի – **Ա.Ա.**) Ս. եկեղեցիէն կողոպտուած ու կորսուած են կարելոր ձեռագրեր... Այս առթիւ տխրութեամբ կը յիշենք նաեւ ազգային յիշատակ մը եղող մատենական կարելոր կորուստ մը... Դէպքերու նոյն չարաշուք թուականին քաղաքիս Ս. եկեղեցիէն կողոպտուած է ոսկեզօծ ու արծաթազօծ զարդանկարներով, պատկերներով ու գլխադիրներով պճնուած մագաղաթեայ ընտիր աւետարան մը, որ դիտողին հիացումը կը գրաւեր: Կոստանդին Ա Հայոց Կաթողիկոս ՈՂԷ (1248 – **Ա.Ա.**) յատկապէս գրել տալով սոյն աւետարանը Կիրակոս անուն ճարտար գրչի մը՝ նուէր ըրած էր Հէթում թագաւորի Զապէլ թագուհիին՝ «ի վայելումն արքայորդոյ նոցին Լեւոնի»³⁵: Դատելով Գ. Ոսկերիչ-

³⁴ Տեղեկագիր Վասպուրականի կոտորածին, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1896, համար ԺԲ, դեկտեմբեր, էջ 581 և 585:

³⁵ **Ոսկերիչեան Գարեգին**, Գերմանք ու հայ մատենագրութիւն, «Արևելք», Կոստանդնուպոլիս, 1910, 18 մարտի, № 7282, էջ 1:

յանի նկարագրությունից՝ խոսքն այստեղ, ամենայն հավանականությամբ, վերաբերում է 1248 թվականին Կիլիկյան Հայաստանի Հռոմկլա քաղաքում կաթողիկոս Կոստանդին Ա Բարձրաբերդու «դռան սարկաւազ եւ սպասաւոր» Ստեփանոս եպիսկոպոսի պատվերով հանձարեղ մանրանկարիչ Թորոս Ռոսլինի ուսուցչի՝ գրիչ ու ծաղկող Կիրակոսի ստեղծած Բարձրաբերդի Ավետարանին, որը, բարեբախտաբար, չի ոչնչացել և այժմ պահվում է Անթիլիասում՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսական թանգարանում (ձեռագիր № 8):

Թուրք ջարդարարների ձեռքով այրվեցին Լեոնային Կիլիկիայի Մարաշ քաղաքի Ս. Գևորգ եկեղեցում եղած մագաղաթյա կաշեպատ մատյանները³⁶: Մոխրացավ նաև Խարբերդի նահանգի Ակնի գավառի Բինկա (Բինկյան) գյուղի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցուն պատկանող, XIX դարի վերջին Կոստանդնուպոլսում նորոգված ու կրկին կազմապատված մագաղաթյա նկարազարդ Ավետարանը, որն այդ ժամանակվա գներով արժէր 200-300 օսմանյան ոսկի³⁷:

Համիդյան ջարդերի, ավերումների ու ավարառության հետևանքով հայկական եկեղեցիներից շատերը պարզապէս զրկվեցին գրքերից: Պատահական չէ, որ Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարք Մատթեոս Գ Իզմիրլյանը 1896 թվականի փետրվարի 28-ին գրված և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցուն ուղղված նամակում վերջինիս խնդրում է այդ եկեղեցիներին

³⁶ Տե՛ս **Քոլանջյան Սուրեն**, Հայկական կոտորածները և մեր ձեռագրական կորուստները, «Էջմիածին», 1965, Բ-Գ-Դ, Փետրուար-Մարտ-Ապրիլ, էջ 104:

³⁷ Նույն տեղում:

«սրբազան մատեանք ու պաշտամանց գրքեր» նվիրաբերել, որպէսզի «քահանայք կարող իցեն կատարել զկանոնական ժամերգութիւնսն և զխորհուրդ սրբոյ Պատարագի»³⁸:

Արյունախում սուլլթան Աբդուլ Համիդի գահակալության օրոք հայ ժողովրդի և նրա ստեղծած մշակութային ժառանգության հանդէպ կատարված անպատիժ հանցանքներն ու բարբարոսական վարվելակերպը գեղարվեստական արտակարգ ուժով ներկայացվել են 1890-ական թվականներին նկարիչ Վարդգես Մուրենյանցի մի շարք գործերում, մասնավորապես «Ոտնահարված սրբություն» (1895) և «Ջարդից հետո» («Կույսերի կոտորածը», 1899) հանրահայտ կտավներում: Դիտողի վրա ցնցող տպավորություն են թողնում ինչպես եկեղեցիների հատակին ընկած հոգևորականի և բռնաբարված կույսերի արյունահեղձ դիակները, այնպես էլ պատառոտված ու ոտնահարված, արյամբ շաղախված մեր սրբությունները՝ միջնադարյան ձեռագրերը, մանրանկարներով զարդարված մագաղաթյա մատյանները: Մուրենյանցի այս կտավները ոչ միայն գեղարվեստական բացառիկ արժեքներ են, այլև սուլթանական վարչակարգի օրոք Թուրքիայում հատուկ հրահրված ու խրախուսված, հայերի դեմ ուղղված բռնությունների, համատարած կոտորածների և մշակութային վանդալիզմի անժխտելի ապացույցներ ու մեղադրագրեր, քանի որ դրանք կերտելիս նկարիչն իր ստեղծագործական երևակայության հետ մեկտեղ հենվել է նաև ջարդերից փրկված հայ գաղթականների հետ իր անձնական հանդիպումների ու զրույցների, լրատվական ար-

³⁸ Տաճկահայք, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1896, համար Գ, մարտ, էջ 141, 142:

ժանահավատ տեղեկությունների, փաստացի վավերագրերի և լուսանկարների վրա:

Հայերի զանգվածային կոտորածները և դրանց ուղեկցող մշակութային ցեղասպանությունը կրկնվեցին ու շարունակվեցին երիտթուրքերի հեղաշրջումից ամիսներ հետո՝ 1909 թվականի ապրիլին, Ադանայի (Դաշտային Կիլիկիա) և Հալեպի վիլայեթների հայաբնակ մի շարք վայրերում, որտեղ հրկիզվեցին ու թալանվեցին հայկական տասնյակ եկեղեցիներ: Ինչպես գրում է անվանի հայագետ ու ձեռագրագետ Մուրեն Բուլանջյանը. «...կասկածից վեր է, որ այս ժամանակ ևս այրված և թալանված այդքան սրբավայրերի մեջ պետք է, որ ոչնչացված լինեին նաև բազմաթիվ ձեռագիր մատյաններ»³⁹:

Միջնադարյան գրքարվեստի այդ թանկագին կոթողները, ինչպես հայտնի է, հիմնականում ստեղծվում, ժամանակի ընթացքում նորոգվում և ընդօրինակվում էին հայկական վանական կենտրոններում ու համալիրներում, որոնք ոչ միայն հոգևոր դպրանոցներ էին, այլև ընդհանուր լայն, համալսարանական բազմակողմանի գիտելիքներ տվող կրթարաններ: Միջին դարերում՝ մինչև տպագրության սարքի հայտնագործումն ու տարածումը, Հայոց աշխարհում հենց այդ վանքերը «եղան տեսակ մը տպարաններ, ուր հրատարակուած կամ բազմագրուած ամէն գիրք իբրեւ զանձ կը պահուէր անոնց մէջ՝ մեծ գուրգուրանքով»⁴⁰:

³⁹ Բուլանջյան Մուրեն, Հայկական կոտորածները և մեր ձեռագրական կորուստները, «Էջմիածին», 1965, Բ-Գ-Դ, Փետրուար-Մարտ-Ապրիլ, էջ 105:

⁴⁰ Գևորգ Մեսրոպ [Տէր-Մեսրոպեան Գևորգ], Թուրքիոյ հայոց կորուստները 1915-1922-ին ազգապատկան գոյքերու տեսակէտով, «Հա-

Միջնադարյան մատյաններից՝ մագաղաթի կամ թղթի վրա գրված⁴¹, կաշվով կամ թավիչով կազմապատված, առանձին դեպքերում փղոսկրե, արծաթե և ոսկե կողքեր, պատյաններ կամ տուփեր ունեցող⁴², երբեմն էլ մարգարիտներով, թանկարժեք ու կիսաթանկարժեք այլ քարերով զարդարված, առավելապես X դարից հետո ստեղծված կամ ընդօրինակված Աստվածաշնչի, Ավե-

յաստանի կոչնակ», Նիւ Եորք, 1931, ԼԱ տարի, յունիս 20, թիւ 25, էջ 776:
⁴¹ Ձեռագիր մագաղաթյա մատյանները հաճախ զարդարվում էին մանրանկարներով: Գեղարվեստական առավել հարուստ ձևավորումներ ունեին միասնական ավետարանները՝ այսպես կոչված քառավետարանները: Առատորեն էին նկարազարդված նաև Աստվածաշունչը (կամ դրա առանձին հատվածները), ճաշոցներն ու ճառընտիրները: Մնացած ձեռագիր գրքերն ավելի համեստ էին ձևավորվում՝ բավարարվելով միայն բուսական կամ կենդանակերպ գլխազարդերով, լուսանցազարդերով, զարդատառերով, ինչպես նաև պայմանական բնույթ ունեցող դիմանկարներով (տե՛ս Сокровища книжного искусства в собраниях СССР. Матенадаран [составители и авторы текста В.О. Казарян и С.С. Манукян]. Том 1, Москва, 1991, с. 15): Թղթի վրա գրված ձեռագրերի մեծ մասը պատմությանը, փիլիսոփայությանը, աշխարհագրությանը, աստղագիտությանը, մաթեմատիկային, բժշկությանը, գիտության այլ բնագավառներին վերաբերող, սովորաբար մանրանկարներից զուրկ կամ սակավաթիվ պատկերներ ու զարդային դրվագներ ունեցող, արտաբուստ համեստ ձեռագրեր էին (տե՛ս **Драмлян Ирина, Корхмазян Эмма**. Художественные сокровища Матенадарана. Москва, 1976, с. 33):
⁴² Հայկական ձեռագրերից շատերն ազնիվ մետաղներից, առավելապես արծաթից պատրաստված պահպանակներ ունեն (տե՛ս **Драмлян Ирина, Корхмазян Эмма**. Художественные сокровища Матенадарана. Москва, 1976, с. 137): Մեզ հասած մետաղյա կազմերից ամենահինը Բարձրաբերդի վերոհիշյալ Ավետարանի՝ 1254 թվականի արծաթապատ ոսկեջրած կազմն է, որի կատարողը, հավանաբար, Վարդան կազմողն էր (տե՛ս **Հովսեփյան Գարեգին**, Բարձրաբերդի Ավետարանի ոսկերչական կազմը – **Հովսեփյան Գարեգին**, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հատոր Բ, Երևան, 1987, էջ 263):

տարանի, աստվածաբանական, կրոնաձիսական ու եկեղեցական այլազան ձեռագրերի, ինչպես նաև պատմական, իմաստասիրական, հնագիտական բացառիկ գրչագրերի հետ մեկտեղ վանական գրապահոցներում ու մատենադարաններում կային նաև 1512 թվականից ի վեր հայոց լեզվով հրատարակված հնատիպ գրքեր⁴³: Հայկական վանքերում գործած գրչության կենտրոնները մինևույն ժամանակ մեր միջնադարյան կերպարվեստի (մասնավորապես մանրանկարչության) յուրօրինակ դպրոցներ և թանգարաններ էին, իսկ վանական հարուստ մատենադարաններում եղած մատյանները «մեծ արժեք մը ունեին ոչ միայն գիտական, պատմական ու բանասիրական, այլև արուեստի տեսակետով»⁴⁴:

Բարեբախտաբար մեր վանականներն ու հայ բնակիչները

⁴³ Միայն Կեսարիայի Ս. Կարապետ վանքում և Պալականի գյուղի եկեղեցում Կեսարիայի թեմի առաջնորդ, Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու եպիսկոպոս, բանասեր-բանահավաք ու մատենագիր Տրդատ Պալյանը դեռ 1894 թվականին, միջնադարյան ձեռագրերի հետ մեկտեղ, գտել էր նաև 1000 կտոր հնատիպ մատյաններ ու տպագիր հազվագյուտ գրքեր (տե՛ս **Տ. Վ. Պ. [Տրդատ վարդապետ Պալյան]**, Հայ տպագրութեան ամենահին երախայրիք մ'ալ, «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա, 1894, թիւ 12, դեկտեմբեր, էջ 357): Դրանցից հատկապես արժեքավոր էին Վենետիկում 1512-1513 թվականներին Հակոբ Մեղապարտի տպագրած «Ուրբաթագիրքը», «Աղթարքը», «Պատարագատետրը» և «Տաղարանը», որոնք, ինչպես նկատում է Սուրեն Քոլանջյանը. «...մրցում են մեր թանկարժեք ձեռագրերի հետ, քանի որ աշխարհով մեկ հազիվ մի քանի օրինակ կարելի է այժմ ճարել այդ հնագույն տպագիր գրքերից» (**Քոլանջյան Սուրեն**, Հայկական կոտորածները և մեր ձեռագրական կորուստները, «Էջմիածին», 1966, Թ-Ժ, Մեպտեմբեր-Նոյեմբեր, էջ 91):
⁴⁴ **Գեորգ Մեսրոպ [Տեր-Մեսրոպեան Գեորգ]**, Թուրքիոյ հայոց կորուստները 1915-1922ին ազգապատկան գոյքերու տեսակետով, «Հայաստանի կոչնակ», Նիւ Եորք, 1931, ԼԱ տարի, յունիս 20, թիւ 25, էջ 778:

հասցրել են ձեռագրերի մի մասը պահել թաքստոցներում: Մակայն թուրքերը դրանցից շատերը հայտնաբերել են, ոչնչացրել կամ կողոպտել, իսկ մնացած մատյանները երկար ժամանակ հողի տակ կամ խոնավ պատերի մեջ պահվելուց քայքայվել են: Հայտնի է, որ Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքը կողոպտած թուրք զինվորները, չգտնելով վանքի թաքստարանի բանալիները, կոտրել են երկաթյա դուռը և թալանել 293 միջնադարյան ձեռագիր⁴⁵: Թուրքերը գտել ու թալանել են ոչ միայն Սեբաստիայում, այլև քաղաքի շրջակայքում և Սվազի նահանգի ողջ տարածքում հայերի պատրաստած թաքստարաններից ու գաղտնախցերից շատերը⁴⁶: Դեռ 1896 թվականի Վանի հերոսական ինքնապաշտպանության ու դրան հետևած զանգվածային կոտորածների ժամանակ մեծ քանակությամբ ձեռագրեր են թաքցվել հայկական վանքերում ու եկեղեցիներում: Երբ 14 տարի անց ազգագրագետ Երվանդ Լալայանը Վասպուրականի հայկական ձեռագրերը ցուցակագրելու նպատակով ուղևորվեց Վան և այդ թաքստոցներից հանեց այնտեղ դարանված գրչագիր մատյանները, նրանից մեծ ջանքեր պահանջվեցին խոնավությունից նամշած, բորբոսնած ձեռագրերն արևի տակ չորացնելու, մաքրելու ու տեսքի բերելու համար⁴⁷:

⁴⁵ Տե՛ս **Քեշիշյան Մերի**, Հայկական մշակութային եղեռնը Օսմանյան Թուրքիայի տարածքում – Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր, Երևան, 2003, № 7, էջ 127:

⁴⁶ Տե՛ս **Քոլանջյան Սուրեն**, Հայկական կոտորածները և մեր ձեռագրական կորուստները, «Էջմիածին», 1967, Երևան, Մայիս, էջ 57:

⁴⁷ Տե՛ս **Մելիք-Փաշայան Կարեն**, Երվանդ Լալայան (Օսմանյան 100-ամյակի առթիվ), «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1964, № 3, էջ 39:

Մեծ եղեռնի ականատեսներից մեկի՝ թուրքահպատակ արաբ, Խարբերդի գավառապետի տեղակալ, հետագայում Դամասկոսում աշխատած փաստաբան Ֆայեզ Էլ Ղուսեյնի վկայությամբ հայկական հին ձեռագրերից ու հնաստիպ գրքերից շատերի թերթերը, այդ թվում նաև մանրանկարներով զարդարված էջերը, թուրք նպարավաճառներն օգտագործել են որպես փաթեթավորման անարժեք թուղթ⁴⁸: Նույնն են հաստատում նաև Արտավազդ արքեպիսկոպոս Սյուրմեյանի գրած հետևյալ տողերը. «Այսօր միայն մեր սիրտը դառնօրեն կը կոտտայ, երբ կը տեսնենք կորուստը հազարաւոր ձեռագիրներու, որոնք արհաւիրքի տարիներուն աւարը դարձան տգետ խուժանի մը: 1921-ին, Կարնոյ տարագրութեանս սկիզբի օրերուն, ուզեցի տակաւ ընտելանալ քաղաքի աղքատ շուկային... Ներս մտայ նպարատունէ մը եւ ուզեցի ձիթապտուղի քանի մը հատիկ գնել: Յուզումս զիս պիտի խեղդէր այդ պահուն, երբ տեսայ, որ թշուառ խանութպանը մատներուն մէջ ոլորած մագաղաթեայ նուրբ եւ երկաթագիր թերթի մը մէջ ծրարեց ուզածս հատիկները...»⁴⁹: Ավելին՝ ինչպես գրված է հասարակական գործիչ, պատմաբան և ազգագրագետ Գրիգոր Հալաճյանի հուշերում, դեռևս 1926 թվականին Սե-

⁴⁸ Տե՛ս **Էլ Ղուսեյն, Ֆայեզ**, Հերոսական հայութեան անցեալէն: Ջարդերը Հայաստանի մէջ (ականատեսի վկայութիւններ), Գահիրէ, 1960 (էջ 23) և Սիրիացի արաբ ականատես Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյնի հուշերը Հայոց ցեղասպանության մասին (թարգմանությունը արաբերեն բնագրից, առաջաբանը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Արշակ Փոլադյանի և Լևոն Սարգսյանի), Դամասկոս, 2017 (էջ 84, 85):

⁴⁹ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի Ս. Քառասուն մանկունք եկեղեցոյ եւ մասնաւորաց, կազմեց՝ Արտաւազդ արքեպիսկոպոս Սիրմեան, Առաջնորդ Հայոց Հալէպի, Երուսաղէմ, 1935, էջ 2:

բաստիայի շուկայում մթերքները ծրարվում ու փաթեթավորվում էին հայերեն տպագիր գրքերի և ձեռագիր մատյանների թերթերով, որոնց մեջ հանդիպում էին նաև գունագեղ մանրանկարներով զարդարված էջեր⁵⁰:

1914 թվականին Գևորգ Մեսրոպը երկարատև պրպտումներ է կատարել և իր տեսած ձեռագրերը ցուցակագրել Արմաշի դպրեվանքում, Կեսարիայում և շրջաններում, Մշո Ս. Առաքելոց (Թարգմանչաց) վանքում, Մարզվանում, Ամասիայում, Թոքատում, Զիլեում, Սեբաստիայում և շրջաններում, Տերիկում, Մալաթիայում, Ակնում, Կամախում, Բիթլիսում, Խարբերդում և շրջաններում, Չմշկաձագում, Չարսանջակում, Բալուում, Տիգրանակերտում, Չնքուշում, Երզնկայում, Վանի եկեղեցիներում և այլուր: Տարիներ անց հրատարակած իր վերոհիշյալ հոդվածում խոստովանելով, որ «այս ցուցակը պակասաւոր է դեռ, որովհետեւ հոն չկան Աղթամարի, Վարագի, Վանայ միւս վանքերուն, օրինակ՝ Աղբակի Ս. Բարթողիմէոս, Նարեկ, Ս. Յակոբ եւ այլ բազմաթիւ վանքերու ձեռագիրները, նոյնպէս կը պակսին Էրզրումի եւ իր շրջակայից վանքերուն եւ եկեղեցիներուն գրչագիրները, Էնկիրիի եւ Թուրքիոյ այլ մասերու վանական, եկեղեցապատկան ու անհատական ձեռագիրները...»⁵¹, հոդվածագիրը կարևոր տեղեկություններ է հայտնում ոչ միայն իր գտած գրչագրերի քանակի, այլև դրանց առավելագույն արժեքի մասին. «...ձեռա-

⁵⁰ Տե՛ս **Քոլանջյան Սուրեն**, Հայկական կոտորածները և մեր ձեռագրական կորուստները – Էջմիածին, 1967, Ե, Մայիս, էջ 57:

⁵¹ **Գևորգ Մեսրոպ [Տեր-Մեսրոպեան Գևորգ]**, Թուրքիոյ հայոց կորուստները 1915-1922ին ազգապատկան գոյքերու տեսակէտով, «Հայաստանի կոչնակ», Նիւ Եորք, 1931, ԼԱ տարի, յունիս 20, թիւ 25, էջ 778:

գիրներ կային անոնց մէջ որ պատերազմէն առաջ մինչեւ 5000 օսմանեան ոսկի գնահատուած էին օտարներէն իսկ»⁵²: Եվ եթէ մեզ հայտնի լինէր մեր ձեռագրական կորուստների իրական թիվը, ապա կարող էինք որոշել նաև դրանց այսօրվա մոտավոր արժեքն ու, հետևաբար, հատուցման չափը, թեև ամենքս էլ քաջ գիտակցում ենք, որ «այս կորուստը ո՛չ նիւթական նժարներով կարելի է կշռել, ո՛չ ալ ուրիշ արժեքներով փոխանակել»⁵³:

Բայց, դժբախտաբար, չկան համիդյան ջարդերից և Հայոց ցեղասպանությունից առաջ Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության ամբողջ տարածքում եղած հայերեն ձեռագրերի համահավաք, լիարժեք ցուցակներ: Թեև այդ ժամանակ տվյալ ուղղությամբ աշխատանքներն արդեն ծավալվել էին և որոշակի արդյունք տվել, սակայն դեռևս ի մի չէին բերվել ու չէին ամփոփվել: Հայ անվանի գիտնականներ, եկեղեցական ու մշակութային գործիչներ Ղևոնդ Փիրղալեմյանը, Հովսեփ Ճանիկյանը, Գարեգին Սրվանձտյանը, Արսեն Թոխամախյանը, Տրդատ Պալյանը, Երվանդ Լալայանը, Գեղամ Տեր-Կարապետյանը, Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանը, Հակովբոս Տաշյանը, Գարեգին Հովսեփյանը, Հովհաննես Գազանճյանը, Բարկեն Կյուլեսերյանը, Թորգոմ Գուշակյանը, Սմբատ Տեր-Ավետիսյանը, Հրայր Աճառյանը, Հակոբ Թոփճյանը, Մեսրոպ Մաքսուդյանը, Արշակ Միհրդատյանը, Հակոբ Քոսյանը, գրող և մանկավարժ Հարություն Թումանյանը (Թումանյան), Խրիմյան Հայրիկի ազգական Խորեն Խրիմյանը, վանեցի

⁵² Նույն տեղում, էջ 779:

⁵³ **Եսարտքմեան Տաճատ**, Հայաստանի վանքերուն եւ եկեղեցիներուն մշակութային կորուստը 1894-1896 եւ 1915-1925 տարիներուն, Բ Տպագրութիւն (Նոր յաւելումներով), Վենետիկ, 2001, էջ 95:

ուսուցիչ Հովհաննես (Օննիկ) Բարադամյանը և ուրիշներ ուսումնասիրել, ցուցակագրել ու նկարագրել են Արևմտյան Հայաստանում, Կիլիկիայում և Օսմանյան կայսրության հայաբնակ վայրերի վանքերում ու եկեղեցիներում, ազգային առանձին կրթաբաններում (ինչպես, օրինակ, Կարինի Սանասարյան և Արծնյան վարժարանների գրադարաններում) և մասնավոր հավաքածուներում եղած հազարավոր ձեռագրեր⁵⁴: Ըստ որում թվարկվել ու

---

⁵⁴ Տե՛ս, օրինակ. **Սրուանձտեանց Գաբեգին**, Թորոս աղբար. Հայաստանի ճամբորդ, մասն առաջին, Կ. Պոլիս, 1879, մասն երկրորդ, Կ. Պոլիս, 1884, Նօտարք Հայոց, Հավաքեալ եւ ի լոյս ածեալ ձեռամբ Ղեւոնդ վարդապետի Փիրդալեմեան Տօրեցոյ, Վարազայ վանուց վանականի, Կ. Պոլիս, 1888, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Թուրքիա, հատոր Ա, Կեսարիոյ վիճակ, Տետր Ա, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց սուրբ Սարգսի վանուց ի Կեսարիա, կազմեց՝ Տրդատ վարդապետ Պալեան, Կոստանդնուպոլիս, 1892, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Թուրքիա, հատոր Ա, Կեսարիոյ վիճակ, Տետր Բ, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցոյն Կեսարիոյ եւ Սուրբ Գեորգ եկեղեցոյն Գրըշեհրի, կազմեց՝ Տրդատ վարդապետ Պալեան, Կոստանդնուպոլիս, 1893, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Սանասարեան վարժարանի ի Կարին, կազմեց՝ Հրաչեայ Յ. Աճառեան, Վիեննա, 1900, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, կազմեց՝ Երուանդ Լալայեան, պրակ Ա, Թիֆլիս, 1915 և այլն: Հայկական ձեռագրերի հավաքման, դրանց նկարագրության և ուսումնասիրության գործում առանձնահատուկ դեր է կատարել ակադեմիկոս հայագետ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբան, արքեպիսկոպոս Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանը: XX դարի սկզբին նա ձեռնարկել է ու երկարատև տքնաջան աշխատանքի շնորհիվ կազմել ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայում ցրված, այլև աշխարհում եղած ու իրեն հայտնի հայերեն բոլոր գրչագիր մատյանների հսկայածավալ՝ 23.500 նմուշ ընդգրկող ձեռագրացուցակը («Ընդհանուր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց»), որն այդպես էլ չի հրատարակվել և այժմ պահվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանի կենսագրականը և նրա կազմած ցուցակի նկարագրությունը տե՛ս Տեր-

հակիրճ ներկայացվել են նաև դրանցում գետեղված կերպարային-թեմատիկ և դեկորատիվ-նախշաձև մանրանկարները: Սակայն նկատենք, որ վերոհիշյալ հեղինակները բազմաթիվ ձեռագրեր պարզապես չեն տեսել կամ ժամանակ ու հնարավորություն չեն ունեցել դրանք ոչ միայն նկարագրելու, այլև թեկուզ թվելու, ցուցակագրելու համար: Պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ այդ ցուցակների անտիպ բնագրերից շատերն էլ (ինչպես, օրինակ, Ղևոնդ Փիրդալեմյանի, Տրդատ Պալյանի և Երվանդ Լալայանի աշխատությունների մի մասը կամ Արսեն Թոխամիսյանի և Խորեն Խրիմյանի կազմած ձեռագրացուցակները) ոչնչացել են կամ անհետ կորել:

Համահավաք, ամբողջական ցուցակների բացակայությունն է, թերևս, հիմնական պատճառը, որ մեր ունեցած ձեռագրային կորուստների, եթե ոչ իրական, ապա գոնե հավանական քանակությունը պարզելու փորձեր ձեռնարկած մասնագետները բերում են իրարից հայտնաբար տարբերվող թվեր: Այսպես, 1931 թվականին Նյու Յորքի «Հայաստանի կոչնակ» շաբաթաթերթում հրատարակված, վերևում մեջբերված աշխատության մեջ Գևորգ Մեսրոպը հատուկ անդրադարձ է կատարել նաև մշակութային եղեռնի ընթացքում ոչնչացված ու անհետացած ձեռագրերին՝ հանգելով հետևյալ եզրակացության. «...ապահով կրնանք ըսել թե՛ հայ ձեռագիրներին առնուազն 3000-4000 կտոր կորսուած պետք է նկատել...»⁵⁵: Տասնամյակներ անց՝ 1960-ական թվական-

---

Վարդանեան Գեորգ, Մեսրոպ Մագիստրոս արքեպիսկոպոս տեր-Մովսիսեան. Կենսագործունեթիւնը, «Ընդհանուր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց», Մատենագիտութիւն, Երեւան, 1999):

⁵⁵ **Գեորգ Մեսրոպ** [Տեր-Մեսրոպեան Գեորգ], Թուրքիոյ հայոց

ներին, Սուրեն Քոլանջյանը մեզ արդեն ծանոթ իր հոդվածաշարում առաջին անգամ շարադրել է մեր ձեռագրական կորուստների համառոտ պատմությունը, «ուրուագծել 1894-1896, 1909, 1915 թթ. Վասպուրականում, Տարօնում, Կարինում, Կեսարիայում, Մալաթիայում, Անկիրիայում, Արմաշում, Սեբաստիայում ոչնչացուած եւ մասամբ փրկուած ձեռագրական հաւաքածոների պատկերը»⁵⁶, հենվելով ժամանակին վերը թվարկված հեղինակների տպագիր և անտիպ ցուցակների, նախքան 1894-1896 թվականները և մինչև 1915 թվականը Արևմտյան Հայաստանում եղած ձեռագրերի մասին հայ և օտար հայագետների աշխատությունների, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, աշխարհի տարբեր թանգարաններում ու գրադարաններում, հոգևոր կենտրոններում և մասնավոր հավաքածուներում պահվող հայ միջնադարյան մատյանների ուսումնասիրության ու համեմատական քննության վրա⁵⁷: Եթե ընդհանրացնենք և ի մի բերենք

կորուստները 1915-1922-ին ազգապատկան գոյքերու տեսակետով, «Հայաստանի կոչնակ», Նիւ Եորք, 1931, ԼԱ տարի, յունիս 20, թիւ 25, էջ 778:

⁵⁶ **Տէր-Վարդանէան Գեորգ**, Հայերէն ձեռագրերի կորսուած հաւաքածոների ցուցակների հրատարակման խնդիրը, «Էջմիածին», 2003, Ա, Յունուար, էջ 54:

⁵⁷ Տե՛ս **Քոլանջյան Սուրեն**, Հայկական կոտորածները և մեր ձեռագրական կորուստները, «Էջմիածին», 1965, Բ-Գ-Դ, Փետրուար-Մարտ-Ապրիլ, էջ 96-107, Ե-Զ-Է, Մայիս-Յունիս-Յուլիս, էջ 133-144, 1966, Ը, Օգոստոս, էջ 27-37, Թ-Ժ, Սեպտեմբեր-Նոյեմբեր, էջ 88-93, 1967, Ե, Մայիս, էջ 46-57, Զ, Յունիս, էջ 50-55: Ցավոք, Ս. Քոլանջյանի այս արժեքավոր, իր կարևորությունն ու նշանակությունը ցայսօր էլ չկորցրած աշխատությունն ինչ-ինչ պատճառներով անավարտ մնաց. Հոդվածաշարի տպագրությունն այլևս ընդհատվեց ու շարունակություն չունեցավ: Վերջերս հոդվածաշարը վերատպվել է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի

Ս. Քոլանջյանի աշխատության մեջ ներկայացված մեր ձեռագրական կորուստների մոտավոր թվերը (Վասպուրականում՝ «առնվազն մի քանի հազար»⁵⁸, Տարոնում՝ «շուրջ երկու հազար»⁵⁹, Կեսարիայում՝ «ավելի քան 700 արժեքավոր ձեռագրեր և հազարների հասնող հնատիպ և հազվագյուտ տպագիր մատյաններ»⁶⁰ և այլն), ապա հայոց ջարդերի ու Մեծ եղեռնի ընթացքում ոչնչացված և անհետ կորած գրչագրերի թիվը կհասնի շուրջ 10 հազարի: Ոմանք էլ գտնում են, որ այդ տարիներին «թուրք ջարդարարները ոչնչացրել են ավելի քան 20 հազար հայկական ձեռագրեր ու հնատիպ գրքեր»⁶¹: Իսկ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի Մայր ցուցակի և ձեռագրագիտության բաժնի վարիչ, գլխավոր ավանդապահ Գևորգ Տեր-Վարդանյանի հաշվարկով համիդյան կոտորածների և Հայոց ցեղասպանության ժամանակ ոչնչացվել, անդարձ կորել են «ավելի քան 30.000» հայկական ձեռագրեր⁶², այսինքն՝ նույնքան, որքան մենք այսօր ունենք ամբողջ

հրատարակած ծաղկաքաղ գրքում (տե՛ս **Գոլանձեան Սուրեն, Հիւսեան Յովհաննէս, Կիլիսերեան Բարզէն, Տէր-Վարդանէան Գեորգ**, Եղեռնը եւ մեր ձեռագրերի կորուստներն ու փրկութիւնները, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2015, էջ 35-170):

⁵⁸ **Քոլանջյան Սուրեն**, Հայկական կոտորածները և մեր ձեռագրական կորուստները, «Էջմիածին», 1965, Ե-Զ-Է, Մայիս-Յունիս-Յուլիս, էջ 144:

⁵⁹ Նույն տեղում, 1966, Ը, Օգոստոս, էջ 33:

⁶⁰ Նույն տեղում, 1966, Թ-Ժ, Սեպտեմբեր-Նոյեմբեր, էջ 91:

⁶¹ Տե՛ս **Худавердян Константин, Саакян Рубен**. Геноцид армян сквозь призму десятилетия. Ереван, 1995, с. 38:

⁶² Տե՛ս Մշակութային արժեքների վերադարձը՝ փոխհատուցման ամենակարևոր պահանջ, «Ազդակ», Պէրոյթ, 2015 թիւ 84 (24943), 19 յունիս, էջ 5: Հետաքրքիր է, որ նույն թվականին Էջմիածնում լույս տեսած՝ «Եղեռնը եւ մեր ձեռագրերի կորուստներն ու փրկութիւնները» վերոհիշ-

աշխարհում: Հիշեցնենք, որ միայն Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում ներկայումս գրանցված-ցուցակագրված է հայերեն 11.230 ամբողջական ձեռագիր և 2.200 պատառիկ⁶³: Հայկական ձեռագրերի մեծաթիվ հավաքածուներ ունեն նաև Վենետիկի Ս. Ղազար կղզու Մխիթարյան միաբանությունը (շուրջ 4.000 միավոր), Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի Սրբոց Հակոբյանց վանքը (շուրջ 4.000 միավոր), Վիեննայի Մխիթարյան միաբանությունը (ավելի քան 2500 միավոր), Ս. Էջմիածինը (ավելի քան 1.000 միավոր), Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքը (շուրջ 1.000 միավոր) և Զմմառի (Լիբանան) կաթոլիկ վանքը (շուրջ 700 միավոր): Հայերեն ձեռագրերի ոչ այդքան բազմաքանակ, բայց պատկառելի հավաքածուներ կան նաև Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանում ու Անթիլիասի (Բեյրութ) Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսարանում, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների, Մեծ Բրիտանիայի, Գերմանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Վատիկանի, Իռլանդիայի, Ռուսաստանի Դաշնության, Վրաստանի և այլ երկրների թանգարաններում ու գրադարաններում, որոնցից են Վաշինգտոնի Ֆրիք պատկերասրահը, Բալթիմորի Ուոլթերս արվեստի թանգարանը, Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանը, Օքսֆորդի Բողերյան գրադարանը,

---

յալ ժողովածուներ նախաբանող իր հոդվածում Գ. Տեր-Վարդանյանը կրկնապատկում է ձեռագրական կորուստների հավանական թիվը հասցնելով այն մինչև 62.500-ի (տե՛ս **ԳՕլանճեան Սուրեն, Հիստեան Յովհաննես, Կիլիկիոյեան Բարզէն, Տեր-Վարդանեան Գեորգ**, Եղեռնը եւ մեր ձեռագրերի կորուստներն ու փրկութիւնները, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2015, էջ 12):

⁶³ Տե՛ս Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատորներ Ա-Թ, Երևան, 1984-2017:

Փարիզի Ազգային գրադարանը, Դուբլինի Չեսթեր Բիթի գրադարանը, Ռուսաստանի Մ.Ե.Սալտիկով-Շչեդրինի անվան ազգային գրադարանը (Սանկտ Պետերբուրգ), Վրաստանի ձեռագրերի ազգային կենտրոնը (Թբիլիսի) և այլն⁶⁴:

Հայոց ցեղասպանության տարիներին ձեռագրական առավել մեծ կորուստներ կրեց իր նշանավոր վանքերով ու մատենադարաններով հայտնի Վասպուրականը: Մեր պատմական այդ հինավուրց նահանգի ձեռագրական չափազանց հարուստ ժառանգության մասին են Լիմ անապատի վանահայր Հովհաննես վարդապետ Հյուսյանի «Համառօտ նկարագրութիւն Վասպուրականի մէջ եղած մի քանի նշանաւոր վանքերու...» աշխատության հետևյալ խոստուն տողերը. «Վասպուրականի ինչպէս շէն եղած բոլոր վանքերու մէջ, նոյնպէս բոլոր գիւղերու եկեղեցիներու մէջ չկար եկեղեցի մը, կամ գիւղ մը, ուր 10, 20, 30 կտոր ձեռագրեր չգտնուէին, նոյն իսկ անհատներու քով իրենց տուներու մէջը դրուած 100աւոր, շուշփաներու մէջ փաթաթուած իբրեւ նուիրական սրբութիւն կը յարգուէին, կը պահպանուէին»⁶⁵: Թէն Հայոց ցեղասպանության ժամանակ փրկված հայկական ձեռագրերի մեծ մասը Վասպուրականից էր բերված, սակայն ձեռագրական մեծագույն կորուստները ևս մենք հենց այնտեղ ունեցանք: «Ինչքան էլ չափազանցված համարելու լինենք վարդապետ Հյուսյանի

---

⁶⁴ Տե՛ս **Драмбян Ирина, Коржмазян Эмма**. Художественные сокровища Матенадарана. Москва, 1976 (с. 166) և Сокровища книжного искусства в собраниях СССР. Матенадаран (составители и авторы текста В.О. Казарян и С.С. Манукян). Том 1, Москва, 1991 (с. 7):

⁶⁵ **ԳՕլանճեան Սուրեն, Հիստեան Յովհաննես, Կիլիկիոյեան Բարզէն, Տեր-Վարդանեան Գեորգ**, Եղեռնը եւ մեր ձեռագրերի կորուստներն ու փրկութիւնները, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2015, էջ 177:

այն կարծիքը, թե Վասպուրականում տասնյակ հազարավոր ձեռագրեր են եղել և ինքը կարողացել է փրկել նրանցից միայն երկու հազար յոթանասունը, այնուամենայնիվ... եղած փաստերն էլ մեզ հիմք են տալիս ասելու, որ Վասպուրականում մեր կորցրած ձեռագրերի թիվը շատ ավելի է եղել, քան փրկվածներինը...», – գրում է Սուրեն Քոլանջյանը⁶⁶: Եթե նկատի առնենք, որ Երվանդ Լալայանը, ով հանգամանքների բերումով հնարավորություն ուներ ցուցակագրելու և նկարագրելու միայն Վանի եկեղեցիներում ու մերձակա վանքերում (Լիմ, Կտուց, Աղթամար) եղած «առնվազն 2000 ձեռագիրները»⁶⁷, ակամայից աչքաթող անելով մնացած վայրերում, ինչպես և տեղի հայ բնակչության մոտ պահվող բազմաթիվ ձեռագրերը, «ապա պետք է կարծել, որ բովանդակ Վասպուրականում այդ ժամանակ պետք է լինեին հիշյալ 2000-ից առնվազն կրկնակի չափով ավելի ձեռագրեր»⁶⁸:

Հայոց ցեղասպանության տարիներին լուրջ կորուստ կրեց հատկապես Լիմ անապատի մատենադարանը: Վանահայր Հովհաննես Հյուսյանի խոսքերով. «...եկեղեցույ և ամբողջ սենեկաց դռները խորտակուած, ձեռագիրներու ընտիր մասը վերցուած է. կը մնան ճառընտիր յայսմաւորքներ և մաս մը անարժէք ձե-

---

⁶⁶ **Քոլանջյան Սուրեն**, Հայկական կոտորածները և մեր ձեռագրական կորուստները, «Էջմիածին», 1965, Ե-Ձ-Է, Մայիս-Յունիս-Յուլիս, էջ 144:

⁶⁷ Տե՛ս Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, կազմեց՝ Երուանդ Լալայան, պրակ Ա, Թիֆլիս, 1915, էջ 5: Երվանդ Լալայանին չհաջողվեց ավարտին հասցնել իր ծրագիրը. մասամբ տպագրված, իսկ մեծամասամբ անտիպ մնացած նրա ձեռագրացուցակում 2000-ի փոխարեն ներկայացված է 1565 ձեռագիր:

⁶⁸ **Քոլանջյան Սուրեն**, Հայկական կոտորածները և մեր ձեռագրական կորուստները, «Էջմիածին», 1965, Ե-Ձ-Է, Մայիս-Յունիս-Յուլիս, էջ 137:

ռագրեր»⁶⁹: Ծանր վնասներ տարավ և, ըստ էության, կործանվեց նաև Վարազավանքը: Չորս տարի թուրքական բանակում որպես սպա կամավոր ծառայած և հայերի կոտորածների մասնակիցը դարձած վենետուելցի գրող ու հաջողության արկածախնդիր զինվոր Ռաֆայել դե Նոգալես Մենդեսը, որը Վանի՝ 1915 թվականի ապրիլմայիսյան հերոսամարտի ժամանակ քաղաքի հայկական թաղամասերը պաշարած թուրքական զորքերի, պահակազորի և հրետանու հրամանատարն էր, Հայոց ցեղասպանության մասին սառնասրտորեն պատմող իր հուշագրության մեջ նկարագրում է, թե ինչպես թուրքերը ուրբակոծեցին հայերի պաշտպանական գլխավոր հենակետերը՝ X դարում կառուցված Սուրբ Պողոս և Սուրբ Պետրոս հարակից եկեղեցիներն ու Վարազավանքը (թուրքերեն՝ Yedi Kilise, այն է՝ Յոթ եկեղեցի) իր նշանավոր, միջնադարյան բազմաթիվ ձեռագրեր ու հնատիպ գրքեր ունեցող մատենադարանով⁷⁰:

Ոչնչացվել են նաև չափազանց արժեքավոր եզակի ձեռագրեր: Հովհաննես Հյուսյանի վերոհիշյալ աշխատությունից տեղեկանում ենք, որ 1915 թվականին՝ Վասպուրականի կոտորածների ժամանակ, Վանա լճի արևելյան կողմում գտնվող, Վանի նահանգի Թիմար գավառի մեջ մտնող Ալյուր գյուղի Ս. Աստվածածնի վանքից, ի շարս միջնադարյան այլ ձեռագրերի, հավիըշտակվել ու անհետ կորել է նաև X դարի հայ աստվածաբան, բանաստեղծ, երաժիշտ ու փիլիսոփա Գրիգոր Նարեկացու «մատներով

---

⁶⁹ Տե՛ս Վանի շրջանի հնութիւնների մասին, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1915, համար ԺԱ-ԺԲ, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 863:

⁷⁰ Տե՛ս **Ногалес, Рафаэль де**. Четыре месяца под полумесяцем. Москва, 2006, с. 53-77:

գրած» հանճարեղ ստեղծագործության՝ «Մատյան ողբերգության» չափածո աղոթագրքի մագաղաթյա արծաթապատ բնագիրը⁷¹: Անհետացել են նաև հայ եպիսկոպոսների ձեռնադրման, կաթողիկոսի օժման ու արքաների թագադրման հինավուրց արարողությունները նկարագրող հազվագյուտ օրինակները⁷²:

Արևմտյան Հայաստանի և մասնավորապես Վասպուրականի տարածքում եղած ձեռագրերի ու հնությունների ցուցակագրման, դրանց պահպանման և փրկության հարցերի շուրջ իր մտահոգությունն է հայտնել ու այդ ուղղությամբ գործնական քայլերի դիմել նշանավոր պատմաբան, արևելագետ և կովկասագետ, հնագետ ու ազգագրագետ ակադեմիկոս Նիկողայոս Մառը: 1915 թվականի հոկտեմբերին Սանկտ Պետերբուրգի Կայսերական գիտությունների ակադեմիայի կոնֆերանսին՝ ընդհանուր ժողովին հղած իր զեկուցագրերից մեկում նա հայտնում է. «Ես ստիպված եմ ժողովի ժամանակը զբաղեցնել մի հարցով, մի շատ տխուր երևույթով, այն է՝ Վան քաղաքում ու նրա շրջակայքում հնագիտական մեծ արժեք ներկայացնող հարյուրավոր, հնարավոր է նաև հազարավոր ձեռագրերի ոչնչացմամբ... Պատմական հուշարձանների պաշտպանության դիրքերից հանդես եկող որևիցե կազմակերպության բացակայությունը խիստ անպաշտպան վի-

⁷¹ Տե՛ս **Գօլանձեան Սուրեն, Հիւսեան Յովհաննէս, Կիլիկերեան Բարզէն, Տէր-Վարդանէան Գեորգ**, Եղեռնը եւ մեր ձեռագրերի կորուստներն ու փրկութիւնները, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2015, էջ 182:

⁷² Տե՛ս Ակադեմիկոս Ն.Յա.Մառի զեկուցագրերը Թուրքահայաստանի ձեռագրերի ու հնությունների գրանցման մասին, «Անի»: Անիի պահպանության և ուսումնասիրման միջազգային գիտական կենտրոնի գիտական-հասարակական եռամսյա հանդես, Երևան, 1992, № 2, էջ 3 և 7 (ծանոթագրություններ):

ճակում թողեց երկրամասի ձեռագրերի հավաքածուները, որոնք դարձան բոլոր ցանկացողների բաժինը, ավելի հաճախ՝ տգետ գիշատիչներին»⁷³:

Դեռևս 1915 թվականի հուլիսին Սանկտ Պետերբուրգի Կայսերական գիտությունների ակադեմիայի միջնորդությամբ, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի հանձնարարությամբ ու Կովկասի փոխարքայի թույլտվությամբ Վան գործուղված Թիֆլիսի Կովկասյան թանգարանի հնագիտական բաժնի ավանդապահ Սմբատ Տեր-Ավետիսյանը և այդ հարցում վերջինիս աջակցած Հովհաննես Հյուսյանը Ս. Էջմիածին են առաքել Աղթամարում, Լիմ անապատում և Վանի ու նրա շրջակայքի հայկական եկեղեցիներում հավաքած 284 ձեռագիր, իսկ ամիսներ անց Մայր Աթոռի մատենադարանին ի պահ հանձնել Աղթամարի, Լիմի, Կտուցի, Վարագի, Վանի Այգեստան թաղամասի եկեղեցիներին պատկանող ևս 1082 ձեռագիր⁷⁴:

Աղթամարի ձեռագրերի փրկության հետ կապված դժվարությունների ու չարաբաստիկ հանգամանքների մասին է Սըմբատ Տեր-Ավետիսյանին պատմել դեպքերի անմիջական մասնակից և ականատես Ալեքսանդր Ֆլորենսկին⁷⁵: Նրա խոսքերով,

⁷³ Նույն տեղում, էջ 3:

⁷⁴ Տե՛ս Նոր ստացուած ձեռագիրներ Վանի շրջանից, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1916, համար Ա-Բ, յունուար-փետրուար, էջ 46, 47:

⁷⁵ Ֆլորենսկի Ալեքսանդր Ալեքսանդրովիչ (1888-1938) – երկրաբան, հնագետ և ազգագրագետ, ռուս ականավոր աստվածաբան, փիլիսոփա ու բանաստեղծ Պավել Ֆլորենսկու կրտսեր եղբայրը: Մայրը՝ Օլգա Մապարովան (Մալոմե Մապարյան) սերում էր դարաբաղյան հայերի հնամյա տոհմից: Ա. Ֆլորենսկին հետաքրքրվում էր արևելյան մշակույթով: Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ որպես կամավոր սանիտար

երբ Աղթամարի մենաստանի ձեռագրերն Ավանցի նավահանգրստում լաստանավ բեռնած ռուս զինվորները մոտեցել են ափին, ինչ-որ մի սպա նրանց հրամայել է խորտակել նավը: Այդ նույն ռուս սպայից թույլտվություն ստացած Ա. Ֆլորենսկին ընդամենը մի քանի ընտիր ձեռագրեր է վերցրել որպես հիշատակ, իսկ գրչագիր մնացած մատյանները լաստանավի հետ ջրի տակ են անցել⁷⁶: Նիկողայոս Մառին հասցեագրած նամակում Ա. Ֆլորենսկին վերջինիս տեղեկացնում է, որ իր ձեռքով փրկված ձեռագիր մատյաններից ու եկեղեցական առարկաներից (սաղավարտներ, արծաթե բուրվառներ, խաչեր և այլն) մի քանիսը Բորժոմում հանձնել է Պատերազմից տուժածների օգնության Կովկասյան կոմիտեի նախագահ կոմսուհի Ելիզավետա Վորոնցովա-Դաշկովային, որն էլ դրանք փոխանցել է Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանին⁷⁷:

Վանի թեմի առաջնորդ, Աղթամարի կաթողիկոսի փոխանորդ, ծայրագույն վարդապետ Եզնիկի և գեղանկարիչ Փանոս

մեկնել է գործող բանակ: Հայտնվելով Վանում՝ իր ազատ ժամանակն ամբողջովին նվիրել է տեղի հնությունների հավաքման ու դրանց փրկության գործին: Մոսկվայի կայսերական հնագիտական ընկերության Արևելյան հանձնաժողովի նիստերից մեկում զեկուցել է Արևմտյան Հայաստանի հնագիտական հուշարձանների անմխիթար վիճակի մասին: 1915 թվականի կոտորածներից փրկել է բազմաթիվ հայ կանանց, ծերունիների ու երեխաների: Վախճանվել է ստալինյան ճամբարներում:

⁷⁶ Տե՛ս Ակադեմիկոս Ն.Յա.Մառի զեկուցագրերը Թուրքահայաստանի ձեռագրերի ու հնությունների գրանցման մասին, «Անի»: Անիի պահպանության և ուսումնասիրման միջազգային գիտական կենտրոնի գիտական-հասարակական եռամսյա հանդես, Երևան, 1992, № 2, էջ 3:

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 6:

Թերլեմեզյանի վկայությամբ մինչև հայ կամավորների ու ռուսական զորքերի կողմից Վանի գրավումը (1915 թվականի մայիս) թուրքերն արդեն կրակի էին մատնել քաղաքի հայկական եկեղեցիները, որոնցում բազմաթիվ ձեռագրեր կային⁷⁸: Դրանցից առավել արժեքավորները հայերը հասցրել էին առանձնացնել ու պահել ապահով գաղտնարաններում: Թաքստոցներում է պարտակվել նաև Վարազավանքի, Լիմի, Կտուցի հնությունների, եկեղեցական թանկարժեք իրերի, ձեռագիր մատյանների և հնատիպ գրքերի մի մասը⁷⁹:

Փանոս Թերլեմեզյանի անավարտ հուշերից էլ տեղեկանում ենք, որ 1915 թվականի ամռանը՝ Վանի հայության գաղթի օրերին, Ախավանքում փրկված ձեռագրերը «...սնդուկների մեջ առագաստանավով բերում են Ավանց գյուղի նավահանգիստը և այնտեղ հաջողացնում են երեք սնդուկ ուղարկել Էջմիածին, իսկ երկու սնդուկ ձգում են ծովը, որպեսզի թուրքերի ձեռքը չընկնի»⁸⁰:

1915 թվականի հունիսի 22-ին՝ Սեբաստիայի հայության տեղահանման ժամանակ, պատառոտվել ու անհետացել են ոչ միայն քաղաքի և նրա շրջակայքի հոգևոր կենտրոններում ու պաշտամունքային վայրերում, մասնավորապես՝ Մայր եկեղեցում և Ս. Նշան վանքում, այլև առանձին հայ ընտանիքների մոտ պահվող բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնցից շատերը զարդարված էին ընտիր մանրանկարներով: Ականատեսներից մեկի անտիպ հուշագրության մեջ, որը Սուրեն Քոլանջյանին է տրամադրել Սեբաստիայում ծնված նկարիչ, գրող ու ազգագրագետ Առաքել

---

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 4:

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 3, 4:

⁸⁰ Թերլեմեզյան Փանոս, Կյանքիս հուշերը, Երևան, 2017, էջ 299:

Պատրիկը, սրտահույզ պատմություններ կան ինչպես հայերի բռնի տեղահանման, այնպես էլ վերը նշված ձեռագրերից շատերի ողբերգական ճակատագրի մասին: Հուշագրության հեղինակը, որն այն ժամանակ դեռ անչափահաս երեխա էր, ջերմությամբ է հիշում պապական տունը և հատկապես այն «արգելված սենյակը», որտեղ նա գաղտագողի մտնում ու հաճույքով դիտում էր տարիներ շարունակ իր մեծ հոր հավաքած, խնամքով կազմակալված ու փայտե քանդակագարդ արկղում սրբությամբ պահվող գրչագիր մատյանների գունագեղ մանրանկարները⁸¹: Արտագաղթի ժամանակ տնից խուճապահար հեռացած ընտանիքի անդամներն ստիպված անտեր են թողել և ակամայից կորստի մատնել մագաղաթյա այդ թանկագին հատորները: Հուշագիրը պատմում է, թե ինչպես Եփրատի ափին հայ գաղթականների վրա հարձակված «զինված թալանչի խուժանը» պոկում էր հայերի մոտ հայտնաբերված, հաճախ մանրանկարներով զարդարված Ադոթագրքերի կամ Ավետարանների արծաթե կողքերը, իսկ մագաղաթյա գրչագիր մատյանները՝ պատառոտում ու ոտնակոխ անում⁸²:

Հայոց ցեղասպանությունից անմիջապես հետո ոմանք կարծում էին, թե Սեբաստիայի մեր գրչագիր մատյաններից ոչինչ չի փրկվել⁸³: Բարեբախտաբար, շուտով պարզվեց, որ 1927 թվականին Երուսաղեմի Ս. Հակոբ վանքի մատենադարանին ի պահ

⁸¹ Տե՛ս **Քոլանջյան Սուրեն**, Հայկական կոտորածները և մեր ձեռագրական կորուստները, «Էջմիածին», 1967, Զ, Յունիս, էջ 50:

⁸² Նույն տեղում, էջ 51:

⁸³ Տե՛ս **Քոլանջյան Սուրեն**, Հայկական կոտորածները և մեր ձեռագրական կորուստները, «Էջմիածին», 1967, Ե, Մայիս, էջ 57:

են տրվել «Սեբաստիոյ Ս. Նշան Վանուց 157 կտոր մեծ և փոքր ձեռագիրները Կ. Պոլսոյ Պատրիարքի Փոխանորդ Տ. Սմբատ Ս. Եպիսկոպոսի միջոցաւ»⁸⁴, իսկ յոթ տարի անց՝ 1934 թվականին, Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք Թորգոմ Գուշակյանի նախաձեռնությամբ Սրբոց Հակոբյանց միաբանության մատենադարանում գրանցում ստացան Սեբաստիայից բերված, որոշ ժամանակ Հալեպում հանգրվան գտած ևս 30 գրչագրեր⁸⁵:

Երբ 1916 թվականի փետրվարի 2-ին ռուսական կանոնավոր բանակը և հայ կամավորական ջոկատները գրավեցին Մուշը, Վասպուրականի ձեռագրերի մի մասը մինչև այդ փրկված կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի կարգադրությամբ նույն թվականի մարտին ստեղծվեց ութ հոգուց բաղկացած հանձնաժողով՝ այս անգամ անհապաղ դեպի Մուշ մեկնելու համար: Խմբի առջև դրված հիմնական նպատակներից ու խնդիրներից էր «Մուշի և նրա շրջակայքի ժողովրդեան գաղթի ժամանակ թողուած կամ թաքստոցներում պահուած վանքերի և եկեղեցիների գոյքն ու զարդերը, անօթները, զգեստները, աւերից ու կողոպուտից ազատուած ազգագրական, հնագիտական, արուեստի և այլ մնացորդները արկղների կամ պարկերի մէջ դասաւորել և ապահով եղանակով տեղափոխել Մայր Աթոռ»⁸⁶: Ընդ որում հատուկ կա-

⁸⁴ Ս. Յակոբի ներսէն. Ս. Յակոբի մատենադարանը, «Միոն», Երուսաղեմ, 1927, Հոկտեմբեր, թիւ 10, էջ 320:

⁸⁵ Տե՛ս **Քոլանջյան Սուրեն**, Հայկական կոտորածները և մեր ձեռագրական կորուստները, «Էջմիածին», 1967, Զ, Յունիս, էջ 52:

⁸⁶ Զեկուցում Մուշ ուղարկուած յանձնաժողովի Նորին Վեհափառութեան Տ.Տ. Գեորգ Ե. Սրբազնագոյն Կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1916, համար Է-Ը, յուլիս-օգոստոս, էջ 567, 568:

րևորվում ու շեշտվում էր ձեռագրական հարուստ հավաքածուներով հայտնի Մշո վանքերում և եկեղեցիներում եղած գրչագրերի հանդեպ «առանձին հոգածություն ունենալու» անհրաժեշտությունը⁸⁷: Մարտի 30-ից մինչև հունիսի 5-ը տևած գործուղումից Ս. Էջմիածին վերադարձած հանձնաժողովի անդամներն Ամենայն Հայոց հայրապետին հանձնեցին կատարված աշխատանքի արդյունքներն ամփոփող հաշվետվությունը, որին կցված էր Մուշից բերված և Մայր Տաճարին ի պահ տրված ձեռագրերի, եկեղեցական սպասների ու իրեղենների երկու էջանոց ցուցակը⁸⁸, որը կարող էր շատ ավելի ընդարձակ լինել, եթե դրանում ընդգրկվեին նաև Հայոց ցեղասպանության տարիներին Մուշում կողոպտված ու ոչնչացված հայկական ձեռագրերը, պաշտամունքային առարկաները, մշակութային և գեղարվեստական արժեքներ կայացնող հնությունները:

Մեծ եղեռնին զոհ են գնացել նաև Կեսարիայի ու Մալաթիայի ձեռագիր մատյաններից շատերը: Մեզ չի հասել Մալաթիայի հայկական ձեռագրերին վերաբերող որևէ ցուցակ, միայն գիտենք, որ 1916 թվականի նոյեմբերի 3-ին Թավեաթ փաշայի հրամանով Մալաթիայում, ի թիվս հայ ժողովրդի ստեղծած մշակութային բազմաթիվ արժեքների, ոչնչացվեցին նաև Ս. Փրկիչ, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Ս. Երրորդություն և հայկական այլ վանքերին ու տաճարներին պատկանող, ինչպես նաև առանձին մարդկանց մոտ եղած մեր մագաղաթյա դարավոր մատյանները⁸⁹: Ծնունդով դերսիմցի գրող և ազգագրագետ Գևորգ Հա-

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 568:

⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 585, 586:

⁸⁹ Տե՛ս **Քոլանջյան Սուրեն**, Հայկական կոտորածները և մեր ձեռա-

լաջյանի հուշերից տեղեկանում ենք, որ նույնիսկ 1923 թվականի սեպտեմբերին՝ մահմեդական Կուրբան Բայրամի՝ զոհաբերության տոնի առաջին օրը՝ Թուրքիայի Հանրապետության հռչակումից ընդամենը մեկ ամիս առաջ, Մալաթիայում թուրքերը հրկիզել, տոնական խարույկին են հանձնել հայերից մեկի քարաշեն տան ներքնահարկի թաքստոցում հայտնաբերված մագաղաթները՝ «գրչագիր Ավետարաններ, երկու Հայսմավուրք և զանազան ձեռագիրների հավաքածուներ»⁹⁰: Խարույկի մեջ են նետել նաև այդ անգին ձեռագրերը կրակից ազատել փորձող տասներկուամյա հայ դեռահաս տղային⁹¹:

Կարինից Սվազ տեղափոխելու ժամանակ անհետ կորել է Մանասարյան վարժարանի մատենադարանի ձեռագիր մատյաններով ու հնատիպ գրքերով լի սնդուկների մեծ մասը⁹²: Անհայտ է նաև Արծնյան վարժարանում գտնվող գրչագրերի, այդ թվում նաև XI-XII դարերից մեզ հասած Ավետարանների, Լիմում 1235 թվականին Ստեփան գրչի ընդօրինակած Ավետարանի և 1294-ին Այրիձորի մենաստանում գրված Ավետարանի ճակատագիրը: Ըստ երևույթին, ինչպես կարծում է անվանի բանասեր, բնագրագետ և արվեստաբան Հարություն Քյուրոյանը, ոչնչացվել են Անկյուրիայի Կարմիր վանքում, Մթանող գյուղի եկեղեցում և առանձին անհատների մոտ պահվող բոլոր մատյանները⁹³,

---

գրական կորուստները, «Էջմիածին», 1966, Թ-Ժ, Սեպտեմբեր-Նոյեմբեր, էջ 92:

⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 92, 93:

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 93:

⁹² Տե՛ս Մատենամուլ Ուսուցչապետը – Թեոդիկ, Ամենուն Տարեցույցը. 1916-1920, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 168:

⁹³ Տե՛ս **Քիւրտեան Յարութիւն**, Ցուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր

որոնք 1909-1913 թվականներին ցուցակագրել ու նկարագրել է վաստակաշատ բանասեր, հետագայում՝ 1931-1936 թվականներին, Մեծի Տանն Կիլիկիո աթոռակից կաթողիկոս Բարկեն Կյուլեսերյանը⁹⁴: 1915 թվականին՝ Արմաշի հայության տեղահանման ընթացքում, թալանվեց Արմաշի դպրեվանքի մատենադարանը: Ու թեև, ինչպես նկատում է Սուրեն Քոլանջյանը. «Արմաշի գրչագրերը մանրանկարչական տեսակետից շատ չէին աչքի ընկնում, սակայն նրանց մեջ, Ավետարանների խորաններից և ավետարանիչների նկարներից բացի, գտնվում էին նաև մեր միջնադարյան նշանավոր դեմքերի դիմանկարներով զարդարված ձեռագրեր, որոնցից անհրաժեշտ ենք գտնում հիշատակել Գրիգոր Մագիստրոսի նկարը իշխանական զգեստով..., Ներսես Շնորհալու, Գրիգոր Նարեկացու, Գրիգոր Տաթևացու նկարները և այլն»⁹⁵:

Արևմտյան Հայաստանում, Կիլիկիայում և Օսմանյան կայսրության այլ շրջաններում եղած հայկական ձեռագրերի միայն մի փոքր մասն է փրկվել: Դա վերաբերում է նաև հայ միջնադարյան մանրանկարչությանը: Բերենք առանձին մանրանկարների փրկության՝ քչերին հայտնի հետևյալ օրինակները: 1915 թվականի հուլիսի 22-ին Կոստյանապատ եկած Փանոս Թերլեմեզյանն զբաղված էր թալանից հետո վանքում անխնամ, անտեր մնացած մատյաններից մանրանկարներ քաղելու և դրանք

վանուց եւ շրջակայից: Կազմեց՝ Բարգեն Աթոռակից Կաթողիկոս Կիլիկեսերեան, Անթիլիաս, 1957 (գրախօսական), «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1959, Յունուար-Փետրուար, թիւ 1-2, էջ 48:

⁹⁴ Տե՛ս **Բարգեն Աթոռակից Կաթողիկոս**, Ցուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր վանուց եւ շրջակայից, Անթիլիաս, 1957:

⁹⁵ **Քոլանջյան Սուրեն**, Հայկական կոտորածները և մեր ձեռագրական կորուստները, «Էջմիածին», 1967, Ե, Մայիս, էջ 53:

կորստից ու վերացումից գոնե այդպիսով փրկելու գործով⁹⁶: Վանի նահանգում թուրքերի ավերած Պելու (Փելու, Փելլի) գյուղի հայկական եկեղեցու բակում Ալեքսանդր Ֆլորենսկին տեսել է գետնին թափված ու պատառոտված բազմաթիվ գրչագրեր ու դրանց միջից պոկոտված մանրանկարներ, որոնք հավաքել է և Էջմիածնի մատենադարանին հանձնելու համար ուղարկել Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Ալեքսանդր Խատիսյանին, իսկ շուրջ 30 մանրանկար փոխանցել է Մանկոտ Պետերբուրգ և ի պահ տվել Ռուսաստանի ազգագրական թանգարանին⁹⁷:

Բարեբախտաբար փրկվել են նաև մանրանկարչության փայլուն նմուշներով զարդարված ամբողջական կամ գրեթե ամբողջական մի շարք ձեռագրեր, որոնցից հիշատակենք առավել հայտնի և արժեքավոր հետևյալ մատյանները:

Կարինի Սանասարյան վարժարանի ուսուցչապետ Սարգիս Սողկյանը հիվանդանոցի վերածված վարժարանի մի փոշոտ անկյունում պատահաբար հայտնաբերել է այսօր Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող (ձեռագիր 7735) պատկերազարդ կրկնագիր մատյաններից մեկը՝ 986 թվականի Ավետարանը (հայտնի է որպես Սանասարյան Ավետարան)⁹⁸:

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրացուցակում 7729 համարը կրող, թեմատիկ մի քանի մանրա-

---

⁹⁶ Տե՛ս Ակադեմիկոս Ն.Յա.Մառի զեկուցագրերը Թուրքահայաստանի ձեռագրերի ու հնությունների գրանցման մասին – «Անի»: Անիի պահպանության և ուսումնասիրման միջազգային գիտական կենտրոնի գիտական-հասարակական եռամսյա հանդես, Երևան, 1992, № 2, էջ 3:

⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 5:

⁹⁸ Տե՛ս Մատենամուլ Ռուսուցչապետը – Թեոդիկ, Ամենուն Տարեցոյցը. 1916-1920, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 168:

նկարներ և բազմաթիվ գլխազարդեր, երկրաչափական, բուսական և կենդանական մոտիվներով լուսանցազարդեր, գլխատառեր ու զարդագրեր ունեցող ձեռագիրը Մշո Ճառընտիրն է կամ Տոնականը՝ հայերեն ամենամեծ ու ծանրաքաշ ձեռագիրը⁹⁹, որը գրվել (գրիչ՝ Վարդան Կարնեցի) և ծաղկանկարվել է (ծաղկող՝ Ստեփանոս) 1200-1202 թվականներին Երզնկայի Ավագ վանքում: Հայոց ցեղասպանության ժամանակ՝ Մշո Ս. Առաքելոց վանքում շուրջ 700 տարի մնալուց հետո, այդ նշանավոր ձեռագիրն անցել է փորձություններով ու վտանգներով լի ճանապարհ: Սկզբում, Բեռլին ուղարկելու նպատակով, այն վանքից վերցրել ու Բիթլիս է տարել գերմանացի մի սպա: Սակայն 1916 թվականին՝ Կովկասյան ճակատում ռուսական բանակի հարձակման ժամանակ, երբ գորավար Անդրանիկն իր գնդով գրավել է քաղաքը, թուրք և գերմանացի զինվորականները խուճապահար նահանջել են՝ ստիպված Բիթլիսում թողնելով հայերից թալանված գանձերի մի մասը, այդ թվում նաև Մշո Ճառընտիրը: Շուտով, ծանր ձեռագիրն ավելի հեշտ տեղափոխելու համար, այն կիսվել է երկու մասի, որոնցից մեկը գաղթական երկու հայ քույրեր շալակել ու մեծ դժվարություններով Երևան են հասցրել, իսկ երկրորդ մասը Բիթլիսի հյուրանոցներից մեկում (այլ տվյալներով՝ Էրզրումի հայկական եկեղեցու բակում՝ ավերակների տակ) պատահաբար գտել է ռուսական բանակի սպա Նիկոլայ դե Ռոբերտին, տարել Թիֆլիս և հանձնել Կովկասի հայոց ազգագրական ընկերությանը: Հետագայում ձեռագիր գրքի մի կեսը հայտնվել է Ս. Էջմիած-

⁹⁹ Մշո Ճառընտիրի թերթերից յուրաքանչյուրն ունի 70.5 x 55.5 սմ մակերես, իսկ մատյանի ընդհանուր քաշը շուրջ 28 կիլոգրամ է:

նի ձեռագրատանը, իսկ մյուսը՝ Երևանի պետական գրական թանգարանում, որտեղից էլ դրանք փոխադրվել և իրենց վերջնական հանգրվանն են գտել Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Դժբախտաբար, երկար դեգերումների պատճառով Ճառընտիրը կրել է մասնակի կորուստներ: Ի սկզբանե 660 թերթից բաղկացած ձեռագրում այսօր մնացել է 601-ը: 17 թերթ պահվում է Միսիթարյան միաբանության Վենետիկի, մեկ թերթ՝ նույն միաբանության Վիեննայի մատենադարաններում: 1958 թվականին ձեռագրի երկու թերթ ձեռք է բերել Ռուսաստանի պետական (նախկինում՝ Լենինի անվան) գրադարանը և փոխանակման կարգով դրանք հետագայում հանձնել Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանին: Մատյանում պակասող մնացած թերթերն անհետ կորել են: Սուրեն Քոլանջյանի խոսքերով գրչագիր այդ հսկան «մեր ժողովրդի պատմական ճակատագրի մեծագույն վկան ու Մեծ եղեռնից վերապրող մեր մշակույթի լավագույն խորհրդանիշն է»¹⁰⁰:

Մշո Ս. Կարապետ վանքի թաքստոցում պահված և կործանումից փրկված մշակութային արժեքներից է նաև այժմ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող մագաղաթյա արծաթակազմ Ավետարանը (ձեռագիր 9422), որը հանգամա-

¹⁰⁰ Քոլանջյան Սուրեն, Հայկական կոտորածները և մեր ձեռագրական կորուստները, «Էջմիածին», 1966, Ը, Օգոստոս, էջ 33: Նույնը կարելի է ասել նաև Մշո Ս. Առաքելոց վանքից 1916 թվականին փրկված, փրկության նույնքան երկար ու դժվար ճանապարհ անցած մեկ այլ մեծարժեք ստեղծագործության՝ 1134 թվականին պատրաստված և այսօր Հայաստանի պատմության թանգարանում մշտապես ցուցադրվող փայտե երկփեղկանի քանդակազարդ դրան մասին, որը հայ միջնադարյան արվեստի բացառիկ գանձերից է:

նորեն նկարագրել է վաստակաշատ պատմաբան ու ձեռագրագետ Ասատուր Մնացականյանը¹⁰¹: Ավետարանիչների ավանդական կերպարներով, տերունական պատկերներով, խորաններով և կիսախորաններով, բազմաթիվ լուսանցագարդերով ու զարդատառերով նկարապատված այս ձեռագիրն իրավամբ համարվում է հայ միջնադարյան մանրանկարչության լավագույն նմուշներից մեկը: Ավետարանը չունի հիշատակարան, բայց ակնհայտ է, որ այն գրվել ու պատկերագարդվել է Կիլիկյան Հայաստանում XIII դարում¹⁰²: Մատյանին բարեգեղ տեսք են հաղորդում մանրանկարները, որոնք կատարված են բազմափորձ նկարչի (կամ նկարիչների), ամենայն հավանականությամբ, Թորոս Ռոսլինի (կամ նրա աշակերտների) ձեռքով: Ավելի ուշ՝ 1496 թվականին է պատրաստվել Ավետարանի արծաթյա պատկերադրոշմ, փորագիր կրկնակազմը:

Հայ գրչարվեստի ու մանրանկարչության գլուխգործոցներից է Ջեյթունի Ավետարանը, որը 1256 թվականին Կիլիկյան Հայաստանի Հռոմկլա բերդաքաղաքում գրել և նկարագարդել է Թորոս Ռոսլինը կաթողիկոս Կոստանդին Ա Բարձրաբերդցու պատվերով: Ձեռագիրը գրված է մագաղաթի վրա: Առաջին թերթերը խորաններ են, որոնք Հռոմկլայի գրչության և մանրանկարչության դպրոցի գեղաճաշակ նմուշներից են: Մեծ վարպետությամբ են կատարված նաև չորս ավետարանիչների չափազանց արտահայտիչ, կենդանի պատկերները: Մատյանի գրեթե բոլոր թերթե-

¹⁰¹ Տե՛ս **Մնացականյան Ասատուր**, Հայկական զարդարվեստ, Երևան, 1955, էջ 629-641:

¹⁰² Տե՛ս **Ազարյան Լևոն**, Կիլիկյան մանրանկարչությունը XII-XIII դարերում, Երևան, 1964, էջ 143:

րը զարդարված են լուսանցային գունագեղ և բազմատեսակ մանրանկարներով, նրբորեն մշակված հյուսագրերով: 1915 թվականի կոտորածների ժամանակ Ջեյթունի միջնաբերդի Ս. Աստվածածին եկեղեցում պահվող այդ Ավետարանը տարվել է Մարաշ, իսկ 1920 թվականին, երբ թուրքերը հարձակվել են քաղաքի վրա, այն մի կերպ փրկվել է և ի վերջո հանգրվանել Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանում: Տասնամյակներ անց՝ 1969 թվականին, Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարք Շնորհք Գալստյանի և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Առաջինի նախաձեռնությամբ Ավետարանը նվիրաբերվել է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանին (ձեռագիր 10450): 1994 թվականին ձեռագրի խորանագարդ թերթերից ութն ինչ-ինչ ճանապարհներով հայտնվել են Լոս Անջելեսի Ժան-Պոլ Գետտիի թանգարանում (ձեռագիր 59): Անհայտ է Ջեյթունի Ավետարանի ևս չորս խորանագարդ թերթերի ճակատագիրը:

Հայոց ցեղասպանության տարիներին Մեքաստիայի Ս. Նշան վանքից է փրկվել 1262 թվականին Թորոս Ռոսլինի ձեռքով Հռոմկլայում գրված ու պատկերագարդված Ավետարանը՝ 1643 թվականին Միքայել սարկավազի պատրաստած «արծաթեայ կողքով, որուն վրայ կը փայլեր թանկագին սուտակ (եագութ) քար մը»¹⁰³: Մեծ եղեռնից մեկ տարի առաջ՝ 1914 թվականին, մագաղաթյա հրաշագեղ այդ մատյանը լուսանկարած ու նկարագրած Գարեգին Հովսեփյանի խոսքերով սա «Թորոսի ամենից ճոխ

¹⁰³ **Գեորգ Մեսրոպ [Տեր-Մեսրոպեան Գեորգ]**, Թուրքիոյ հայոց կոռուստները 1915-1922-ին ազգապատկան գոյքերու տեսակետով, «Հայաստանի կոչնակ», Նիւ Եորք, 1931, ԼԱ տարի, յունիս 20, թիւ 25, էջ 779:

նկարագրված գործերից է»¹⁰⁴: 1922 թվականին Գում Գափուի Սուրբ Աստվածածին Մայր եկեղեցու գանձատուն մտած ձեռագիրը, ինչպես վկայում է Հարություն Քյուրդյանը, 1930-ական թվականներին տարվել է Փարիզ, որտեղ այն ձեռք է բերել հասարակական ճանաչված գործիչ և դիվանագետ, հնահավաք ու նկարահավաք Տիգրան Քելեքյանը¹⁰⁵: Այսօր Սեբաստիայի վերոնշյալ Ավետարանը պատկանում է Բալթիմորի (ԱՄՆ) Ուոլթերս արվեստի թանգարանին և ունի հետևյալ նշագրումը՝ 1262: Sebastia Gospel, Baltimore, Walters Gallery, MS No. 539: Ավետարանը և այն զարդարող մանրանկարները հանգամանորեն ներկայացված են ակնավոր արվեստաբան, հայագետ ու բյուզանդագետ Միրարիի Տեր-Ներսեսյանի՝ Բալթիմորի թանգարանում գտնվող հայկական միջնադարյան ձեռագրերին նվիրված աշխատության մեջ¹⁰⁶:

Գարեգին Հովսեփյանի կարծիքով 1266 թվականին Հռոմվլայում ստեղծված և հատվածաբար մեզ հասած Հեթում Ա արքայի մագաղաթյա Ավետարանը, որը հայտնի է նաև որպես «Դաշունահար Ավետարան» (Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր 5458), կրկին Թորոս Ռոսլինի ու մասամբ նրա

¹⁰⁴ **Հովսեփյան Գարեգին**, Կոստանդին Ա կաթողիկոսը որպես հայ մանրանկարչության մեծ հովանավոր, **նույնի**՝ Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հատոր Ա, Երևան, 1983, էջ 330:

¹⁰⁵ Տե՛ս **Քիրստան Յարութիւն**, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Ս. Նշանի վանուց ի Սեբաստիա: Կազմեց՝ Թորգոմ Արքեպիսկոպոս Գուշակեան, Վիեննա, 1961 (գրախօսական), «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1966, Յունուար-Մարտ, թիւ 1-3, էջ 69:

¹⁰⁶ Տե՛ս **Der Nersessian, Sirarpie**. Armenian Manuscripts in the Walters Art Gallery. Baltimore, 1973, p. 10-30:

աշակերտների ծաղկած ձեռագիր մատյաններից է¹⁰⁷: Հայոց ցեղասպանությունից դարեր առաջ այն կտրատվել և թրատվել է թշնամու ձեռքով: Ուսումնասիրելով ձեռագրի պատմությունը՝ անվանի աղբյուրագետ ու ձեռագրագետ, երկար տարիներ Մատենադարանի գլխավոր ավանդապահի պաշտոնը վարած Արտաշես Մաթևոսյանը նշում է, որ այն, Աղթամարից բերված այլ գրչագրերի հետ, Ս. Էջմիածնի ձեռագրատուն է մուծվել 1915 թվականին՝ «Մեծ եղեռնի տարում»¹⁰⁸: Նիկողայոս Մառին հասցեագրված վերոհիշյալ նամակում Ալեքսանդր Ֆլորենսկին հայտնել է, որ նույն թվականի ամռանը նա Վան քաղաքում տեսել է բազում մանրանկարներով զարդարված այդ մագաղաթե ձեռագիրը և ցանկացել գնել, սակայն «չափազանց բարձր գների պատճառով» ստիպված հրաժարվել է իր մտադրությունից¹⁰⁹: Քիչ ավելի ուշ՝ 1915 թվականի հոկտեմբերին, Սանկտ Պետերբուրգի Կայսերական Հանրային գրադարանը Հեթում Ա արքայի Ավե-

¹⁰⁷ Տե՛ս **Հովսեփյան Գարեգին**, Կոստանդին Ա կաթողիկոսը որպես հայ մանրանկարչության մեծ հովանավոր, **նույնի**՝ Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հատոր Ա, Երևան, 1983 (էջ 335-337) և **նույնի**՝ Հեթում Ա-ի նկարագրող Ավետարանի մնացորդները, **նույնի**՝ Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հատոր Բ, Երևան, 1987 (էջ 247-251):

¹⁰⁸ Տե՛ս **Մաթևոսյան Արտաշես**, Հեթում Ա թագավորի ռուսլինյան ավետարանի նորահայտ մատուցները, «Բանբեր Մատենադարանի», Երևան, 1980, № 13, էջ 275:

¹⁰⁹ Տե՛ս Ակադեմիկոս Ն.Յա.Մառի զեկուցագրերը Թուրքահայաստանի ձեռագրերի ու հնությունների գրանցման մասին – «Անի»: Անիի պահպանության և ուսումնասիրման միջազգային գիտական կենտրոնի գիտական-հասարակական եռամսյա հանդես, Երևան, 1992, № 2, էջ 5:

տարանը ձեռք բերելու համար 800 ռուբլու վարկ է հատկացրել¹¹⁰:

Մալաթիայից փրկված պատկերազարդ գեղաշուք մատյաններին է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող Ավետարանը (ձեռագիր 10675), որն ընդօրինակվել ու նկարազարդվել է 1268 թվականին նույն Հռոմկլայում և նույն վարպետի՝ Թորոս Ռոսլինի ձեռքով: Պատվիրել է Կոստանդին Ա կաթողիկոսը՝ Կիլիկիայի հայոց թագավոր Լևոն Գ-ի պատանի ժառանգ Հեթում Բ-ին նվիրելու համար: Ունի 1454 թվականին պատրաստված, ոսկե թիթեղներով պատված արծաթե կազմ¹¹¹:

1932 թվականից Վաշինգտոնի Ֆրիք պատկերասրահում է պահվում Հայոց ցեղասպանության տարիներին թուրքերի ձեռքն ընկած մեկ այլ պատկերազարդ մատյան (ձեռագիր 32.18), որը գիտական շրջանառության մեջ է դրվել որպես «Վասակ իշխանի Ավետարան»: Հայտնի չեն հիշատակարանը կորցրած գրչագրի ո՛չ ստեղծման վայրն ու ստույգ տարեթիվը, ո՛չ էլ ծաղկողի՝ մանրանկարչի անունը: Մեզ է հասել միայն ձեռագրի տիրոջ՝ Վասակի անունը: Մատյանը ջանասիրաբար ուսումնասիրած Սիրարփի Տեր-Ներսեսյանը պարզել է, որ Վասակ իշխանը Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր Հեթում Ա-ի կրտսեր եղբայրն է: Արվեստաբանը կարծիք է հայտնել, որ Ավետարանը, ամենայն հավանականությամբ, պատկերազարդել է Թորոս Ռոսլինը մոտա-

վորապես 1268 թվականին Հռոմկլայում¹¹²:

Նշանավոր գրիչ և ծաղկող Սարգիս Պիծակը 1336 թվականին Կիլիկյան Հայաստանի Սիս մայրաքաղաքում ստեղծում է իր լավագույն գործերից մեկը՝ այսպես կոչված «Արքունական Ավետարանը» (Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր 5786), որը պատկանել է Աղթամարի վանքին և կոչվել է «Հրաշագործակ Ավետարան» կամ «Գանձ արքունական»՝ դառնալով պաշտամունքային սրբազան առարկա: Մագաղաթյա գրչագիրն ամբողջովին ծաղկանկարված է ավետարանիչների և տերունական պատկերներով, գլխագրերով ու գունագեղ նրբաոճ լուսանցազարդերով: 1602 թվականին Ավետարանի կազմը նորոգել, ոսկով ու արծաթով է զարդարել Հովսեփ կազմողը: Հայոց ցեղասպանության տարիներին Վասպուրականում փրկված այլ ձեռագրերի հետ «Արքունական Ավետարանը» բերվել է Ս. Էջմիածին:

Կողոպուտից և կործանումից փրկված տասնյակ ձեռագրեր՝ առավելապես գեղարվեստական մեծ արժեք ներկայացնող, մանրանկարներով զարդարված ու թանկարժեք շքեղ կազմեր ունեցող Ավետարաններ, թուրքերից ոմանք, դրանք վաճառելու նպատակով, տարան արտերկիր: Ինչպես գրում է ժամանակակիցներից մեկը. «1915-ի ազգային աղետը ամայացրեց մեր հազարաւոր եկեղեցիներն ու վանքերը, կողոպուտի ենթարկեց անոնց թանգարաններն ու գանձատուները հարուստ այլազան զարդ ու սպասներով ու թանկարժեք ձեռագիրներով, որոնց շատ

¹¹⁰ Նույն տեղում, էջ 7:

¹¹¹ Տե՛ս **Հովսեփյան Գարեգին**, Կոստանդին Ա կաթողիկոսը որպես հայ մանրանկարչության մեծ հովանավոր, **նույնի՝** Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հատոր Ա, Երևան, 1983 (էջ 337-339) և **Драмлян Ирина**. Торос Рослин. Ереван, 2000 (с. 226-232):

¹¹² Տե՛ս **Der Nersessian, Sirarpie**. Armenian Manuscripts in the Freer Gallery of Art. Washington, 1963, p. 26-55:

քիչ թիւով մնացորդները միայն 1918-ին ու 1922-ին սկսան դուրս գալ Կ. Պոլսոյ, Եգիպտոսի, Եւրոպայի ու մասնաւորապէս Մ. Նահանգներու հրապարակներուն վրայ՝ իբր հնագիտական առարկաներ ծախուելու համար պետական-ազգային մատենադարաններու եւ անհատ հավաքողներու»¹¹³: Անվանի բանասէր, ակադեմիկոս Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանի՝ գերմանացի նշանավոր հայագետ Յոզեֆ Մարկվարտին նվիրված հուշագրոյթյան մէջ գրված է. «1919 թվականի կեսերին պրոֆ. Յ. Մարկվարտին այցելում է մի թուրք սպա... Այցելուն պատմում է, որ ինքը մի քանի ձեռագիր է ուզում վաճառել Բեռլինի National Bibliothek-ին (նախկին՝ Königliche Bibliothek), սակայն քանի որ այնտեղ չեն կարողացել դրանք գնահատել, գրադարանի վարչութիւնն ուղարկել է ձեռագիրները պրոֆ. Յ. Մարկվարտին ի գնահատութիւն... Պրոֆեսորը խնդրում է ցույց տալ ձեռագրերը: Այցելուն սեղանին է դնում 4 թէ 5 ձեռագիր, որոնց մէջ կային հրաշալի մանրանկարներով զարդարված երկու մագաղաթյա մատյաններ...»¹¹⁴: Մարկվարտի այն հարցին, թէ որտեղից է այցելուն ձեռք բերել այդ մատյանները, վերջինս խոստովանում է. «...երբ մենք գերմանական մի վաշտի հետ հարձակվեցինք Վանի մոտերքի գյուղաքաղաքներից մեկի վրա և այնտեղից դուրս քշեցինք ռուսներին և հայերին, զինվորները մտան տեղի վանքը և սկսեցին կողոպտել ու ոչնչացնել այն, ինչ չէին կարող իրենց հետ տանել: Ես նկա-

¹¹³ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Եւրոպայի մասնաւոր հաւաքումներու, հատոր Ա, կազմեց՝ Արտաւազդ արքեպիսկոպոս Սիւրմէան, Փարիզ, 1950, էջ Ա:

¹¹⁴ Տե՛ս Մելիք-Օհանջանյան Կարապետ, Թերթիկներ իմ հուշամատյանից, «Էջմիածին», 1965, Բ-Գ-Դ, Փետրուար-Մարտ-Ապրիլ, էջ 38:

տեցի գետնին թափթփած բազմաթիւ գրքեր: Մի 10 գիրք վերցրի, որոնց մեծ մասը նկարազարդ էր...»¹¹⁵: Զայրացած գիտնականը վռնդում է թուրք կողոպտիչին, իսկ իր մոտ մնացած այդ ձեռագրերը շուտով ուղարկում է Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարան, քանզի համոզված էր, որ «հայերի ձեռագրերը պետք է հայերի մոտ կենտրոնանան և ոչ թէ ավարառու թուրքերի կամ նրանց միջոցով՝ եվրոպական գրադարաններում»¹¹⁶:

Դժբախտաբար, Հայոց ցեղասպանութեան ականատեսը դարձած, հրի ու սրի միջով անցած և կործանումից հազիվ խուսափած ձեռագիր մատյաններից շատերը մեզ են հասել «խիստ վնասուած, սկզբից և վերջից պակասաւոր, կազմերը պոկուած և աւերի ժամանակ օտար ձեռքերից փչացած»¹¹⁷ թերարժեք, խաթարված վիճակում: Բայց, այդուհանդերձ, դրանք փրկվել են ոչնչացումից, այնինչ Արևմտյան Հայաստանում եղած անթիվ գրչագրեր և պատկերազարդ մատյաններ ընդամիշտ վերացան ու մոռացվեցին:

Մանրանկարներով զարդարված մեր միջնադարյան ձեռագրերի հետ թալանվեցին և ոչնչացվեցին նաև հայկական վանքերին ու եկեղեցիներին պատկանող կերպարվեստի և կիրառական արվեստի բացառիկ նմուշները, «որոնք գրեթէ ամէն վանքի մէջ առաւել կամ նուազ քանակութեամբ կը գտնուէին»¹¹⁸: Պատ-

¹¹⁵ Նույն տեղում:

¹¹⁶ Նույն տեղում:

¹¹⁷ Մայր Աթոռ – Արարատ, Վաղարշապատ, 1916, համար Ե-Զ, մայիս-յունիս, էջ 344:

¹¹⁸ Գեորգ Մեսրոպ [Տէր-Մեսրոպեան Գեորգ], Թուրքիոյ հայոց կորուստները 1915-1922-ին ազգապատկան գոյքերու տեսակէտով, «Հաստատանի կոչնակ», Նիւ Եորք, 1931, ԼԱ տարի, յունիս 20, թիւ 25, էջ 778:

մամշակութային, գեղարվեստական ու հնագիտական մեծ արժեքներ կայացնող այդ բազմաբնույթ առարկաների մասին ամբողջական պատկերացում ստանալու համար նպատակահարմար է դրանք խմբավորել ըստ տեսակների, ինչպես վարվել է հայ հոգևոր-կրթական գործիչ, «Բազմավեպ» հայագիտական հանդեսի նախկին խմբագիր, ծայրագույն վարդապետ Տաճատ Եարտմյանը համիդյան ջարդերի և Հայոց ցեղասպանության տարիներին մեր ժողովրդի կրած մշակութային կորուստներին նվիրված իր մենագրության մեջ¹¹⁹:

Առանձին խումբ են կազմում ծիսական նպատակներով կամ եկեղեցական կենցաղում ու հանդիսավոր արարողությունների ժամանակ գործածվող, ազնիվ մետաղներից՝ ոսկուց և արծաթից, ինչպես նաև պղնձից պատրաստված սրբազան իրերն ու առարկաները՝ սափորներ, սկիհներ, մատուցարաններ, մյուռոն օրհնելու կաթսաներ, տարբեր չափեր ու ձևեր ունեցող խաչեր, փղոսկրյա գլխիկներով վարդապետական գավազաններ, երկար կոթերի վրա ամրացված քշոցներ, ջահեր, կանթեղներ, մոմակալներ, խնկամաններ, Ավետարանների արծաթե, երբեմն ոսկեգօծ կողքեր, սրբատուփեր, մասնատուփեր, գոտիներ, ճարմանդներ, սովորական և թանկագին քարերով ազուցված մատանիներ և այլն: Մեկ այլ խմբի մեջ են մտնում ասեղնագործ կամ ձեռագործ արվեստի նմուշները՝ եպիսկոպոսական թագեր, սաղավարտներ, երկերես խաչվառներ, նրբահյուս շուրջառներ, վակասներ, ուրարներ, շապիկներ, վարագույրներ, ծածկոցներ,

¹¹⁹ Տե՛ս **Եարտմյան Տաճատ**, Հայաստանի վանքերուն եւ եկեղեցիներուն մշակութային կորուստը 1894-1896 եւ 1915-1925 տարիներուն, ԲՏպագրութիւն (Նոր յաւելումներով), Վենետիկ, 2001, էջ 70-99:

սփռոցներ, սրբիչներ, վարշամակներ, ժանյակներ և այլն: Որպես կերպարվեստի ու կիրառական արվեստի առանձին տեսակներ են դիտվում հայկական վանքերում ու եկեղեցիներում եղած որմնանկարներն ու սրբապատկերները, գորգերն ու կարպետները, փայտից պատրաստված քանդակազարդ դռները, գահերը, գրակալները, խաչափայտերը, նվիրական սուրբ մասունքների պահպանակներն ու տապանակները, վանական գերեզմանատներում ու սրբարաններում տեղադրված քանդակազեղ վիմափոր տապանաքարերը, խաչքարերն ու խաչարձանները և այլն:

Հայոց ցեղասպանությունից առաջ Արևմտյան Հայաստանի յուրաքանչյուր վանքում ու եկեղեցում կային միայն արծաթից և ոսկուց պատրաստված բազմաթիվ սպասներ: Հենվելով վստահելի աղբյուրների ու փաստացի տեղեկությունների վրա Գևորգ Մեսրոպը որպես օրինակ է բերում 1915 թվականին՝ Մեծ եղեռնի ժամանակ, թալանված Չնքուշի Սիրահայաց Ս. Աստվածածին և Արմաշի Չարխափան Ս. Աստվածածին վանքերը, որոնք ունեին համապատասխանաբար 550 և 350 կտոր մետաղյա բարձրարժեք սպասներ¹²⁰: Հաշվարկելով Օսմանյան Թուրքիայի տարածքում այդ տարիներին եղած հայկական սրբարանների մոտավոր թիվը՝ նա եզրակացնում է, որ դրանց պատկանող թանկագին սպասների ընդհանուր քանակը «առնուազն 600 հազար կտորը կ'անցնէր»¹²¹:

«Յեղասպան թուրքը» խորագիրը կրող իր վերոհիշյալ աշ-

¹²⁰ Տե՛ս **Գևորգ Մեսրոպ [Տէր-Մեսրոպեան Գևորգ]**, Թուրքիոյ հայոց կորուստները 1915-1922-ին ազգապատկան գոյքերու տեսակէտով, «Հայաստանի կոչնակ», Նիւ Եորք, 1931, ԼԱ տարի, յունիս 27, թիւ 26, էջ 809:

¹²¹ Նույն տեղում:

խատության մեջ նշված թվերը հաստատող որոշակի օրինակներ ու արժանահավատ վկայություններ է բերում նաև Հայկազն Ղազարյանը: Այսպես, խոսելով Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքում եղած մշակութային արժեքների ողբերգական ճակատագրի մասին, նա արձանագրում է, որ 1915 թվականին՝ տեղի հայության տարագրումից հետո, թալանելով այդ սրբարանի ունեցվածքը՝ թուրք զինվորներն այնտեղից հափշտակել են շուրջ 3000 կտոր ոսկե և արծաթե իրեր, որոնց մի մասը վաճառքի են հանել տեղի շուկայում, իսկ մնացածն ուղարկել Կոստանդնուպոլիս¹²²: Նույն հեղինակի տվյալներով կողոպտված վանքից թուրքերը նաև վարդապետական թագեր են խլել: Կոստանդնուպոլիս է տարվել ու հետագայում անհետացել վանքի սրբազան գանձերից մեկը՝ Վարազավանքից Մուրբ Նշան տեղափոխված, Վասպուրականի թագավորության վերջին տիրակալ Սենեքերիմ-Հովհաննես Արծրունու համար XI դարի հայ վարպետների պատրաստած փայտե գահը:

Նկատենք, որ 1887 թվականին ավարտված իր «Կայծեր» վեպի երկրորդ հատորում հայ մեծ վիպասան Բաֆֆին գետեղել է թագավորական այդ գահաթոռին վերաբերող հետաքրքրական, թեև իրական փաստերին հակասող հետևյալ տողերը. «Օրինակ, պատահել էին այսպիսի դեպքեր. մի գյուղացի... գտել էր Սենեքերիմ թագավորի փղոսկրյա գահի առաջին ոտները, խիստ չնչին արժեքով վաճառել էր մի զինագործի, որը գնել էր խենջարի կոթեր շինելու համար»¹²³: Մինչդեռ իր ուսուցչին՝ Դանիել Վարու-

¹²² Տե՛ս **Ղազարեան Հայկազն**, Ցեղասպան թուրքը, Պէյրուօ, 1968, էջ 236, 237:

¹²³ **Բաֆֆի**, Կայծեր, Երևան, 1947, էջ 385:

ժանին, նվիրված հուշագրության մեջ Առաքել Պատրիկը նշում է, որ Հայոց ցեղասպանությունից առաջ՝ մինչև 1915 թվականը, «փղոսկրեայ ոտներով, քանդակագարդ թիկունք ունեցող» այդ գահը պահվում էր Ս. Նշան վանքի հատուկ գաղտնապահարանում և «խիստ հագուադեպ էր ցոյց տրուում որեւէ մէկին»¹²⁴: Շարունակելով պատմությունը՝ նա ավելացնում է. «Ժողովուրդը, սակայն, սերնդէ-սերունդ գիտէր խորհրդապահօրէն, որ այդ գահը գոյութիւն ունի այնտեղ թաքուն, որպէս անձեռնմխելի սրբութիւն, որպէս յոյս, եւ հաւատում էր, որ մի օր լոյս աշխարհ կը բերուի այն, երբ հայ ժողովուրդը տիրէ իր ազատագրութեանը...»¹²⁵:

1960-ական թվականներին Մուրեն Քոլանջյանի խնդրանքով անվանի գրող, գրականագետ ու մշակութաբան Հակոբ Միրունու (Ճոլոյան) շարադրած բացատրագրի մեջ կարևոր տեղեկություններ կան Մեծ եղեռնի ժամանակ հայկական վանքերից ու եկեղեցիներից թալանված և Կոստանդնուպոլիս ուղարկված ինչպես առանձին մեծարժեք ձեռագրերի, այնպես էլ թանկագին իրերի ու առարկաների մասին: Պարզվում է, որ 1922 թվականի գարնանը Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանի նախաձեռնությամբ ստեղծվել է պատմության, բանասիրության, ազգագրության, արվեստի և հնագիտության բնագավառների մասնագետներից ու հոգևոր գործիչներից բաղկացած հանձնաժողով, որի կազմում, Հակոբ Միրունուց բացի, ընդգրկվել են նաև Փանոս Թերլեմեզյանը, Վարդան Հացունին, Վահրամ Թորգոմյանը, Աստ-

¹²⁴ **Պատրիկ Առաքել**, Դանիել Վարունժանն իմ յուշերում, Պէյրուօ, 1968, էջ 25, 26:

¹²⁵ Նույն տեղում, էջ 26:

վածատուր Խաչատրյանը, Հովսեփ Էքշյանը, Վահան Էսայանը, Երվանդ Պեկյանը, եպիսկոպոս Մեսրոպ Նարոյանը և ուրիշներ¹²⁶: Հանձնաժողովի առաջ խնդիր էր դրված ցուցակագրել Գում Գափուի Սուրբ Աստվածածին Մայր եկեղեցու գանձատանը եղած և Կոստանդնուպոլսի հայկական այլ տաճարներում մնացած միջնադարյան ձեռագրերն ու արժեքավոր առարկաները: Հակոբ Սիրունու խոսքերով. «...իրերուն մեջ, զոր այնտեղ գտանք՝ կային, օրինակ, Սենեքերիմ թագավորի գահը, Կեսարիո Ս. Կարապետի դուռը..., եկեղեցական թանկարժեք անոթներ, ականակուռ չաթալթագեր (Վանի բարբառում՝ եպիսկոպոսի և կաթողիկոսի երկճղանի խույրը կամ թագը - **Ա.Ա.**), մետաղյա կագմեր...»¹²⁷: Եզրափակելով իր բացատրագիրը՝ Սիրունին ցավով արձանագրում է, որ տեղեկություն չունի հայկական կերպարվեստի ու կիրառական արվեստի այդ բոլոր գանձերի ու գոհարների հետագա ճակատագրի մասին:

Ցայսօր անհայտ է նաև 1915 թվականին թուրք բարբարոսների կողմից նույնպես կողոպտված Մսի Ս. Սովի (Ս.Սովիա) մայր տաճարին պատկանող, առյուծի և արծվի պատկերաքանդակներով զարդարված հայրապետական մարմարե գահի և Հակոբ Սիրունու հիշատակած՝ Կեսարիայի Ս. Կարապետ վանքի գլխավոր եկեղեցու մուտքը պահպանող փայտե սաղափապատ ու քանդակագարդ դռան գտնվելու վայրը:

Արևմտյան Հայաստանի բոլոր վանքերն ու եկեղեցիներն ունեցել են մեծ քանակությամբ գորգեր և կարպետներ, որոնց

¹²⁶ Տե՛ս **Քոլանջյան Սուրեն**, Հայկական կոտորածները և մեր ձեռագրական կորուստները, «Էջմիածին», 1967, 2, Յունիս, էջ 52:

¹²⁷ Նույն տեղում:

համբավը լայն տարածում է գտել արդեն միջին դարերում: XIII դարի վենետիկցի վաճառական և ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն, անցնելով Կապադովկիայի, Փոքր Հայքի ու Կիլիկյան Հայաստանի տարածքներով, նկատել է, որ տեղաբնակ հայերն ու հույները գործում էին «աշխարհի ամենանուրբ և ամենագեղեցիկ գորգերը»¹²⁸: Հայ միջնադարյան գորգերի ու կարպետների լավագույն նմուշները, այդ թվում նաև մշակութային ցեղասպանությունից, բարեբախտաբար, փրկված դասական օրինակները, այսօր էլ գեղարվեստական բացառիկ արժեք են ներկայացնում, ուսումնասիրվում ու ցուցադրվում են ոչ միայն Հայաստանի, այլև աշխարհի տարբեր երկրների թանգարաններում:

Անդրադառնալով հայկական կիրառական արվեստի այդ բնագավառում Մեծ եղեռնից առաջ մեր ունեցած հարստության ու կրած կորուստների հարցին՝ Գևորգ Մեսրոպը գրում է. «Իսկ թանկագին գորգերը հարկ չկայ յիշելու, բաւ է միայն ըսել որ իւրաքանչիւր վանքէ եւ եկեղեցիէ մէջ միջին հաշուով 5000 օսմանեան ոսկիի արժողութեամբ թանկագին գորգեր եթէ ընդունինք թէ կային, ինչ որ երբեք չափազանցութիւն մը չէ, հայոց միայն գորգերէ ու կապերտներէ ունեցած կորուստը կ'ըլլայ աւելի քան հինգ միլիոն օսմանեան ոսկի»¹²⁹:

Ֆայեզ էլ Ղոսեյնի գրքում էլ կարդում ենք. «Հայոց ոչնչացումէն ետք կառավարութիւնը ձեռք դրաւ անոնց բոլոր ինչքերուն վրայ, զորս կրցան գտնել անոնց բնակարաններուն և խանութնե-

¹²⁸ Книга Марко Поло. Москва, 1956, с. 56.

¹²⁹ **Գևորգ Մեսրոպ [Տէր-Մեսրոպեան Գևորգ]**, Թուրքիոյ հայոց կորուստները 1915-1922-ին ազգապատկան գոյքերու տեսակէտով, «Հայաստանի կոչնակ», Նիւ Եորք, 1931, ԼԱ տարի, յունիս 27, թիւ 26, էջ 809:

րուն մեջ: Ամբողջն ալ ցուցադրուեցան եկեղեցիներու կամ մեծ բնակարաններու մեջ, և յանձնախումբեր կազմուեցան՝ վարելու համար այն իրեղեններու վաճառումը, ինչպես կը ծախեն վաճառական անձի մը գոյքերը, միայն այն տարբերութեամբ, որ այս ինչքերուն փոխարժէքը սովորապէս իր ժառանգորդներուն կը յանձնուի, մինչ հոս հայոց ինչքերուն փոխարժէքը թուրք գանձատան կը փոխանձուի: Վաճառումը աներևակայելի գիներով եղաւ. գեղեցիկ գորգ մը, որ կրնար արժել մօտաւորապէս երեսուն ոսկի՝ նուագուրդի դրուած էր 5 ոսկիի: Արուեստի գեղակերտներ կը տրուէին գրեթէ ոչինչ գիներով: Գալով դրամին և զարդեղեններուն, անոնք... Կ. Պոլիս տարան, անձնապէս Թալէաթ Պէյին յանձնելու համար»¹³⁰: Սակայն, ինչպես նշում է Անուշ Հովհաննիսյանը, հաճախ էր պատահում, որ «հայերին պատկանող գույքի թաւանը տեղի էր ունենում տեղն ու տեղը. Գորգերը, արծաթյա և ոսկե իրերը, հագուստը վերցնում էին ոստիկաններն ու ժանդարմները, մանր կահկարասին՝ տեղի խուժանը»¹³¹:

Հենվելով Հայոց ցեղասպանության ակնատեսների հետ ունեցած զրոյցների, տպագիր ու անտիպ հուշերի և օրագրերի,

---

¹³⁰ Տե՛ս **Էլ Ղուսէն, Ֆայեզ**, Հերոսական հայութեան անցեալէն: Ջարդերը Հայաստանի մէջ (ակնատեսի վկայութիւններ), Գահիրէ, 1960 (էջ 21-22) և Միրիացի արաբ ակնատես Ֆայեզ Ալ-Ղուսէյնի հուշերը Հայոց ցեղասպանության մասին (թարգմանությունը արաբերէն բնագրից, առաջաբանը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Արշակ Փոլադյանի և Լևոն Մարգարյանի), Դամասկոս, 2017 (էջ 83, 84):

¹³¹ **Հովհաննիսյան Անուշ**, Քեմալ Աթաթուրքը և հայերի ունեզրկման գործընթացը, «Վէմ», համահայկական հանդես, Երևան, Գ (Թ) տարի, 2011, թիվ 1(33), հունվար-մարտ, էջ 171:

մամուլում հրատարակված հավաստի տեղեկությունների ու հաղորդումների վրա՝ Սուրեն Քոլանջյանը բերում է բազմաթիվ օրինակներ ոչ միայն հայկական ճարտարապետական կոթողների և հին գրչագրերի կործանման ու կողոպուտի, այլև հայկական գերեզմանոցներում դրված շիրմաքարերի և խաչարձանների ոչնչացման կամ դրանցով տարբեր շենքեր ու շինություններ կառուցելու մասին:

Այսպես, երբ 1916 թվականի նոյեմբերի 3-ին Թալէաթ փաշան եկավ Մալաթիա և իր այցելության ընթացքում տեղի իշխանություններին հրամայեց վերացնել քաղաքում հայերի ներկայությունը վկայող բոլոր հետքերը, ի թիվս հայկական այլ մշակութային արժեքների՝ եկեղեցական կոթողների, ձեռագիր մատյանների ու կիրառական արվեստի նմուշների, քարուքանդ արվեցին կամ տեղահանվեցին, կառուցվող գորանոցների համար որպէս շինանյութ օգտագործվեցին հայոց գերեզմանատան տապանաքարերը, խաչքարերն ու հուշարձանները¹³²:

Բառարանագիր և ազգագրագետ Կարապետ Գաբիկյանի վկայությամբ Սեբաստիայի հայությանն արքայազնուց ու կոտորելուց հետո քաղաքի հայկական գերեզմանոցի շիրմաքարերով փողոցներ ու մայթեր սալապատվեցին¹³³:

1916 թվականի գարնանը կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի կարգադրությամբ Մուշ ուղարկված հանձնաժողովի ղեկու-

---

¹³² Տե՛ս **Քոլանջյան Սուրեն**, Հայկական կոտորածները և մեր ձեռագրական կորուստները, «Էջմիածին», 1966, Թ-Ժ, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, էջ 92:

¹³³ Տե՛ս **Գաբիկեան Կարապետ**, Եղեռնապատում: Փոքրն Հայոց եւ Նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ, Պոսթըն, 1924, էջ 563:

ցագրի մեջ հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջման և մշակութային եղեռնի դառնալուր իրողությունը հավաստող փաստերի շարքում ներկայացված է նաև հայ միջնադարյան առավել նշանավոր վանական համալիրներից մեկի՝ XI դարից հայտնի Մշո Ս. Առաքելոց (Թարգմանչաց) վանքի տակնուվրա արված շիրմանոցի ողբալի վիճակը: Գետնին տապալված ու կոտրատված բազմաթիվ խաչքարերի շարքում առանձնանում էր 1141 թվականին կերտված, վաղ միջնադարի հայ ականավոր փիլիսոփա Դավիթ Անհաղթի հիշատակին նվիրված, 1916 թվականին դեռևս կանգուն, թեև վերնից կիսով չափ ջարդված խաչարձանը¹³⁴:

Փաստացի վկայություններ են պահպանվել նաև Հայոց ցեղասպանության տարիներին հայկական եկեղեցիները հարդարող որմնանկարների ու սրբանկարների ոչնչացման, ապականման կամ կոդոպտման մասին: Ինչպես գրում է Գևորգ Մեսրոպը, Արևմտյան Հայաստանի «ամեն մեկ վանքի եւ եկեղեցիի մեջ կային մեկէ աւելի նկարներ, որոնք հին դարերու արուեստի գործ, երբեմն չափազանց ընդարձակ համբաւ մը կը վայելէին...»¹³⁵: Որպես օրինակ նա բերում է «Արդընիի Տիրամօր պատկերը»¹³⁶: Խոսքը վերաբերում է Դիարբեքիի վիլայեթում՝ հայոց պատմական Ծովք նահանգի Պաղնատուն գավառի տարածքում, Պաղին

---

¹³⁴ Տե՛ս Զեկուցում Մուշ ուղարկուած յանձնաժողովի Նորին Վեհափառութեան Տ.Տ. Գեորգ Ե. Սրբազնագոյն Կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1916, համար Է-Ը, յուլիս-օգոստոս, էջ 579 և 581:

¹³⁵ **Գեորգ Մեսրոպ [Տէր-Մեսրոպեան Գեորգ]**, Թուրքիոյ հայոց կոռուստները 1915-1922-ին ազգապատկան գոյքերու տեսակէտով, «Հայաստանի կոչնակ», Նիւ Եորք, 1931, ԼԱ տարի, յունիս 27, թիւ 26, էջ 809:

¹³⁶ Նույն տեղում:

(Արդանամադեն) գետի աջ ափին գտնվող Արկնի (Արդնի, Արդանա) ավանի հարևանությամբ, Քոլադ լեռան դժվարամատույց գագաթին 1433 թվականին կառուցված և Մեծ եղեռնի ժամանակ ավերված Բարձրահայաց Սուրբ Աստվածածնի վերոհիշյալ վանքին պատկանող Տիրամոր սրբապատկերին, որի ճակատագիրը ցայսօր անհայտ է: Մեզ արդեն ծանոթ մեկ այլ աղբյուրից էլ տեղեկանում ենք, որ 1915 թվականին թուրք և քուրդ հրոսակները, թալանելով Մուշ քաղաքի Վերին թաղի Ս. Հարություն տաճարը, պղծել են եկեղեցու պատերին եղած նկարները¹³⁷:

Այսպիսով, կարելի է վստահաբար ասել, որ համիդյան ջարդերի և հատկապես Մեծ եղեռնի տարիներին հայ միջնադարյան կերպարվեստն ու կիրառական արվեստը վիթխարի կորուստներ կրեցին: Գևորգ Մեսրոպի պատկերավոր խոսքով. «...թուրք բարբարոսը եթէ միայն հայ վանքերէն ու եկեղեցիներէն հաւաքէր բազմադարեան նկարները, հնութիւնները, մասունքները, գեղարուեստական առարկաները, յիշատակարանները, գերեզմանաքարերը, գրչագիրները, հին գորգերը, հնակերտ գործուածները, գոհարազարդ, գոհարակուռ առարկաները եւ զանոնք բոլոր ծախէր քաղաքակիրթ պետութեան մը՝ եթէ ինքը չէր ուզէր կամ չէր համարձակէր պահել զանոնք, մեծարժէք թանգարան մը պահպանած պիտի ըլլար մարդկային քաղաքակրթութեան համար»¹³⁸:

---

¹³⁷ Տե՛ս Զեկուցում Մուշ ուղարկուած յանձնաժողովի Նորին Վեհափառութեան Տ.Տ. Գեորգ Ե. Սրբազնագոյն Կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1916, համար Է-Ը, յուլիս-օգոստոս, էջ 580:

¹³⁸ **Գեորգ Մեսրոպ [Տէր-Մեսրոպեան Գեորգ]**, Թուրքիոյ հայոց կոռուստները 1915-1922-ին ազգապատկան գոյքերու տեսակէտով, «Հա-

Սակայն համիդյան ջարդերի և Հայոց ցեղասպանության հետևանքով անդառնալի կորուստներ կրեցին ոչ միայն հայ միջնադարյան ճարտարապետական կոթողները, հայկական վանքերում ու եկեղեցիներում պահվող ձեռագիր պատկերազարդ մատյանները, որմնանկարներն ու սրբանկարները, բարձրաքանդակները, խաչքարերն ու տապանաքարերը, կիրառական արվեստի տարատեսակ նմուշները: Մեծապես տուժեց նաև արևմտահայ նոր, աշխարհիկ կերպարվեստը:

Հայտնի է, որ 1915 թվականի սկզբին միայն Կոստանդնուպոլսում ապրում էին 1883 թվականին անվանի քանդակագործ ու հնագետ Երվանդ Ոսկանի նախաձեռնությամբ այստեղ բացված Գեղարվեստի բարձրագույն վարժարանում (Գեղեցիկ արվեստների բարձրագույն դպրոց)¹³⁹, ինչպես նաև եվրոպական տարբեր երկրների, առավելապես Իտալիայի և Ֆրանսիայի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում մասնագիտական կրթություն ստացած ու մասամբ ինքնուս 168 հայ նկարիչներ¹⁴⁰, որոնցից մի քանիսին վերաբերող կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Կոստանդնուպոլսում ծնված և Փարիզում ապրած արվեստաբան Ադոլֆ Տալասոն¹⁴¹: Ոչ միայն պոլսահայ նկարիչ-

---

յաստանի կոչնակ», Նիւ Եորք, 1931, ԼԱ տարի, յունիս 27, թիւ 26, էջ 811:

¹³⁹ 1917 թվականին վարժարանը վերածվել է Գեղեցիկ արվեստների ինստիտուտի, 1926-ին դարձել Գեղեցիկ արվեստների ակադեմիա, իսկ 1969-ից անվանակոչվել Գեղարվեստի պետական ակադեմիա: Կոստանդնուպոլսում բնակվող իտալացի ճարտարապետ Ալեսսանդրո Վալորիի նախագծով կառուցված վարժարանի այդ շենքում ներկայումս տեղավորված է Ստամբուլի Հին Արևելքի թանգարանը:

¹⁴⁰ Տե՛ս Յուշամատեան Մեծ եղեռնի. 1915-1965, Պէրոյթ, 1965, էջ 35:

¹⁴¹ **Thalasso, Adolphe.** *l'Art Ottoman.* Paris, 1910.

ների, այլև 1600 թվականից մինչև 1923 թվականը Թուրքիայում ապրած, այնտեղ աշխատած հայազգի այլ արվեստագետների կենսագրության ու ստեղծագործության մասին պատմող շատ արժեքավոր, բացառիկ հետաքրքրություն ներկայացնող աշխատություն է Գարո Քյուրքմանի՝ Ստամբուլում թուրքերեն և անգլերեն լեզուներով լույս տեսած ստվարածավալ, հազարից ավելի գունավոր և միագույն նկարներ ու լուսանկարներ ընդգրկող երկհատոր պատկերազիրքը, որտեղ առաջին անգամ շրջանառության մեջ են դրվել ինչպես Թուրքիայի, այնպես էլ հայաշատ մի շարք երկրների պետական և մասնավոր թանգարաններում, արխիվներում ու գիտական կենտրոններում, վանքերում ու եկեղեցիներում, նկարահավաք և հնահավաք անհատների մոտ պահվող բազմաթիվ անծանոթ ստեղծագործություններ, նորահայտ փաստեր ու վկայություններ¹⁴²:

Արևմտահայ արվեստագետները նկատելի դեր են խաղացել ոչ միայն հայկական, այլև թուրքական նոր կերպարվեստի ձևավորմանը նպաստելու, դրա զարգացման հետագա ընթացքը կողմնորոշելու ու խթանելու գործում: Այդ առումով մշակութային նշանակալից երևույթներ էին 1871 թվականի աշնանը Կոստանդնուպոլսում բացված, թուրքական գեղարվեստական իրականության մեջ իր նախադեպը չունեցող անդրանիկ պատկերահանդեսը, 1873 թվականին Կոստանդնուպոլսի Արհեստների դպրոցում, իսկ 1875 թվականի ամռանը Իսլամի բարձրագույն դպրոցում (ներկայիս Ստամբուլի համալսարանը) կայացած

---

¹⁴² Տե՛ս **Kürkman, Garo.** *Armenian painters in the Ottoman Empire (1600–1923).* In two volumes, Istanbul, 2004:

նկարահանողները, որտեղ իրենց ստեղծագործություններն են ցուցադրել նաև թուրքահպատակ հայ նկարիչներն ու քանդակագործները: Է՛լ ավելի կարևոր դեր են կատարել 1881–1882, 1901–1904, 1906–1907 և 1911 թվականներին Կոստանդնուպոլսում կազմակերպված ցուցահանդեսները, ինչպես և Գեղարվեստի բարձրագույն վարժարանի սաների (այդ թվում՝ նրանց մեծամասնությունը կազմող հայ ուսանողների) բացօթյա՝ քաղաքի Գյուլիանե զբոսայգում տեղի ունեցող ամենամյա վերնիսաժները: Արևմտահայ արվեստագետներն անդամակցել են 1908 թվականին Կոստանդնուպոլսում հիմնադրված Թուրք նկարիչների ընկերությանը, մասնակցել արտասահմանում՝ Լոնդոնում, Փարիզում, Վիեննայում, Մյունխենում, Չիկագոյում և այլուր, այդ տարիներին կայացած միջազգային ստուգատեսներին, տոնավաճառներին ու փառատոներին:

Համիդյան ջարդերն ու Հայոց ցեղասպանության արհավիրքները կտրուկ խաթարեցին, ըստ էության կասեցրին արևմտահայ կերպարվեստի վերընթաց բնականոն զարգացումը: Մահվան վտանգից ու հալածանքներից փրկվելու համար արևմտահայ, առավելապես Կոստանդնուպոլսում ծնված և այնտեղ բնակված բազմաթիվ արվեստագետներ ստիպված բռնեցին գաղթի ճանապարհը: 1890-ական թվականների կեսերին՝ հայերի զանգվածային կոտորածների ժամանակ ու դրանից անմիջապես հետո, Արևմտյան Հայաստանի և Օսմանյան կայսրության սահմաններն ընդմիջտ լքեցին, հայրենագրկվեցին ու օտար ափերում՝ Բուլղարիայում, Եգիպտոսում, Հունաստանում, Կիպրոսում, Ռուսաստանում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Մեծ Բրիտանիայում, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում և այլուր, հանգր-

վան գտան արդեն անվանի, հեղինակավոր, ստեղծագործական մեծ ուղի անցած և դեռ սկսնակ, տակավին անփորձ, բայց խոստումնալից հայազգի տասնյակ նկարիչներ ու քանդակագործներ:

Իր կյանքի վերջին տարիները Բուլղարիայում է անցկացրել Կոստանդնուպոլսում ծնված, Հռոմում իր ուսումը շարունակած, իսկ 1896 թվականին Սոֆիայում հայտնված գեղանկարիչ Պետրոս Սրապյանը (1833-1898): 1894 թվականին Ռուսաստան՝ սկզբում Օդեսա, այնուհետև Մանկտ Պետերբուրգ է հեռացել ու այնտեղ մինչև 1905 թվականը մնացել Կոստանդնուպոլսում ծնված, Իտալիայում կատարելագործված ծովանկարիչ, բեմանկարիչ և օպերային երգիչ Մկրտիչ Ճիվանյանը (1848-1906): Համիդյան բռնապետության շրջանում ԱՄՆ է մեկնել, ապա Եգիպտոսում հայտնվել, հետո շուրջ տասը տարի Բաքվում, Քութայիսում, Թիֆլիսում և Վլադիկավկազում ապրել ու ստեղծագործել Կոստանդնուպոլսում ծնված, Նեապոլի Գեղարվեստի ակադեմիայում, իսկ ավելի ուշ՝ Ռոդոլֆ Ժուլիանի փարիզյան մասնավոր ակադեմիայում կրթություն ստացած, 1906 թվականից Փարիզում հաստատված գեղանկարիչ Կարապետ Նշանյանը (1861-1950): 1896 թվականից բուլղարական Վառնա քաղաքում է ապրել և ստեղծագործել Զմյուռնիայում ծնված, Կոստանդնուպոլսի Գեղարվեստի բարձրագույն վարժարանն ավարտած, ապա Իտալիայում և Փարիզի Գեղարվեստական դպրոցում մասնագիտացած քանդակագործ Հակոբ Արապյանը (1867–²): Այդ նույն ժամանակ Ռուսաստան է մեկնել, Դոնի Ռոստովում, Թիֆլիսում և Ալեքսանդրապոլում ապրել, իսկ հետո Երևան տեղափոխվել Կոստանդնուպոլսում ծնված, տեղի Գեղարվեստի բարձրագույն վարժարանն ավարտած և Իտալիայում իր վարպետությունը

հղկած դիմանկարիչ Ենոք Նազարյանը (1868-1928): 1895 թվականից Բեռլինում է բնակվել Տրապիզոնում ծնված, 1915 թվականին՝ Հայոց ցեղասպանության ժամանակ, հարազատներին կորցրած ծովանկարիչ, Բեռլինի Գեղարվեստի ակադեմիայի շրջանավարտ Վարդան Մախոխյանը (1869-1937): 1896 թվականից Եգիպտոսում է ապաստան գտել իր ծննդավայր Կոստանդնուպոլսի Գեղարվեստի բարձրագույն վարժարանում ուսանած, ապա Փարիզում սովորած գեղանկարիչ Երվանդ Տեմիրճյանը (1870-1938): Նյու Յորքում է իջևանել Տրապիզոնում ծնված, Կոստանդնուպոլսի Գեղարվեստի բարձրագույն վարժարանն ավարտած, Փարիզի Գեղարվեստական դպրոցն ու Ռ. Ժուլիանի մասնավոր ակադեմիան հաճախած, համիդյան կոտորածների օրերին հորն ու եղբորը կորցրած նկարիչ Սարգիս Երկանյանը (1870-1950): 1896 թվականին Բուլղարիա է մեկնել ու նախ Պլովդիվում, ապա Սոֆիայում ապրել և ստեղծագործել Կոստանդնուպոլսում ծնված, տեղի Գեղարվեստի բարձրագույն վարժարանում սովորած ծովանկարիչ Տորք Զաքարյանը (1870-1940): Այդ տարիներին Փարիզում է մշտական բնակություն հաստատել Կոստանդնուպոլսում ծնված, Վենետիկի Գեղարվեստի ակադեմիայում ուսանած, համիդյան ջարդերի ականատես, ծովանկարիչ Կարապետ Ադամյանը (1872-1947): 1895 թվականին հոր՝ Դիարբեքիբում և Խարփուբում Մեծ Բրիտանիայի փոխհյուպատոս Թովմաս Պոյաճյանի սպանությունից հետո Լոնդոն է մեկնել ու այնտեղ ապրել Դիարբեքիբում ծնված, Լոնդոնի լավագույն ստեղծագործական կրթարանում՝ Ֆելիքս Սլեյդի անվան գեղարվեստի բարձրագույն դպրոցում սովորած բազմալեզու նկարչուհի, գրող և թարգմանչուհի Զապել Պոյաճյանը (1873-1957):

Նույն թվականին Փարիզ է մեկնել և այնտեղ Ռ.Ժուլիանի մասնավոր ակադեմիայում նկարչի մասնագիտություն ձեռք բերել Վիեննայում ծնված, մանկությունն ու պատանեկան տարիները Կոստանդնուպոլսում անցկացրած օֆորտի վարպետ Էդգար Շահինը (1874-1947): 1896-ին, համիդյան ջարդերից խույս տալով, ԱՄՆ-ում է ապաստան գտել Տիգրանակերտում ծնված, Կոստանդնուպոլսի Գեղարվեստի բարձրագույն վարժարանը գերազանցությամբ ավարտած գեղանկարիչ Հովսեփ Փուշմանը (1877-1966): Վերջինիս հետ միաժամանակ Ֆրանսիա է մեկնել Կոստանդնուպոլսում ծնված, Փարիզի Գեղարվեստական դպրոցն ավարտած շնորհալի ճարտարապետ և ծովանկարիչ Հրանտ Կազանճյանը (1879-²): 1895-ին իր ծննդավայր Կոստանդնուպոլսի Գեղարվեստի բարձրագույն վարժարանում ուսումն ընդհատել ու երկրից ընդմիջտ հեռացել է մի քանի տարի Կովկասում, ապա Բուլղարիայում ապրած, իսկ 1905 թվականին Փարիզում հանգրվան գտած գեղանկարիչ և արվեստի քննադատ Հրանտ Ալյանաքը (1880-1938):

Արևմտահայ արվեստագետների թիվն է՛լ ավելի նվազեց, իսկ արևմտահայ կերպարվեստի զարգացման հունը գրեթե ցամաքեց Հայոց ցեղասպանության ժամանակ՝ 1915-1923 թվականներին: Ինչպես արդեն նշեցինք, հայ մտավորականներից շատերի նման Մեծ եղեռնի զոհերը դարձան նաև նկարիչներից ու քանդակագործներից ոմանք: Իսկ սպանոցի փրկված, հարազատներին ու բարեկամներին կորցրած, հայրենագրկված արվեստագետները պանդուխտներ դարձան: Հիշենք նրանցից մի քանիսի անունները:

Վանում է ծնվել և պատանի հասակից ազգային-ազատագրական շարժմանը նվիրվել Աբդուլ Համիդի բռնատիրական վարչակարգի ու երիտթուրքերի իշխանության կողմից հետապնդված, կալանավորված և մահապատժի դատապարտված Վանի հերոսամարտի ղեկավարներից ու ակտիվ մասնակիցներից մեկը՝ Սանկտ Պետերբուրգի Գեղարվեստը խրախուսող ընկերության նկարչական դպրոցում սովորած, ապա Ռոդոլֆ Ժուլիանի փարիզյան մասնավոր ակադեմիան ավարտած գեղանկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը (1865-1941): 1915 թվականի գարնանը, Հայոց ցեղասպանության սարսափներից մազապուրծ, նա հասել է Թիֆլիս, այնտեղից ուղևորվել Փարիզ, մեկնել ԱՄՆ, իսկ 1928 թվականին ներգաղթել Խորհրդային Հայաստան: Նույնպես Վանում է ծնվել Կոստանդնուպոլսի Գեղարվեստի բարձրագույն վարժարանում ուսանած, 1912-1915 թվականներին Վանի Կենտրոնական վարժարանում դասավանդած գեղանկարիչ ու գծանկարիչ Վրթանես Ախիկյանը (1873-1936), որը 1915 թվականին ստիպված հեռացել է Թիֆլիս և այնուհետև հաստատվել Երևանում: 1915 թվականին խուսափելով ձերբակալումից՝ իր տիկնոջ՝ գրող և ազգային-հասարակական գործիչ Զապել Եսայանի հետ Բուլղարիա է մեկնել, ապա Փարիզում հայտնվել գեղանկարիչ և քանդակագործ, Կոստանդնուպոլսում ծնված, տեղի Գեղարվեստի բարձրագույն վարժարանում Երվանդ Ոսկանին աշակերտած, իսկ հետո Փարիզի Գեղարվեստական դպրոցն ու Ռ.Ժուլիանի մասնավոր ակադեմիան հաճախած Տիգրան Եսայանը (1874-1921): Իր ծննդավայր Կոստանդնուպոլսի Գեղարվեստի բարձրագույն վարժարանում է մասնագիտական կրթություն ստացել և Ռ.Ժուլիանի մասնավոր ակադեմիայում սովորել

առավելապես նատյուրմորտի ժանրում աշխատած գեղանկարիչ Արամ Բակալյանը (1878-1959), որը Հայոց ցեղասպանության տարիներին հեռացել է Կոստանդնուպոլսից և 1919 թվականից բնակվել Փարիզում: Նրանից մի քանի տարի առաջ՝ 1916 թվականին է Փարիզում հայտնվել Կոստանդնուպոլսում ծնված, մեծահարուստ բարերար, գեղարվեստասեր ու նկարահավաք Կալուստ Կյուլպենկյանի ազգական, ֆրանսիացի նշանավոր պատկերահան Մորիս Ուտրիլլոյի հետ մտերմություն ունեցած գեղանկարիչ Հրանտ Կյուլպենկյանը (1880-1968): Ակնում է ծնվել և Կոստանդնուպոլսում ստեղծագործել Հայոց ցեղասպանության ականատես, Մեծ եղեռնին նվիրված՝ գրաֆիկական սգահունչ, խորհրդավոր բազմիմաստ շարքերի հեղինակ, մանրանկարիչ Մելքոն Քեպապճյանը (1880-1949), որը 1918 թվականից ապրել և ստեղծագործել է Փարիզում, իսկ կյանքի վերջում՝ 1947 թվականին, տեղափոխվել Երևան: 1920 թվականին է Կոստանդնուպոլսից հեռացել, առժամանակ Եգիպտոսում բնակվել, այնուհետև Նյու Յորքում իջևանել Կոստանդնուպոլսում ծնված ու տեղի Գեղարվեստի բարձրագույն վարժարանն ավարտած գեղանկարիչ, նատյուրմորտի վարպետ Հարություն Տիրիդյանը (1884-1953): Հռոմի Գեղարվեստի ակադեմիայում և Փարիզի Դեկորատիվ արվեստների դպրոցում է կրթվել Մալաթիայում ծնված, 1915 թվականի հայոց կոտորածների ժամանակ մորն ու եղբորը կորցրած, վերահաս սպանդից մի կերպ փրկված, տարբեր երկրներում ապրած և ստեղծագործած «հայ վշտի երգիչ» Սարգիս Խաչատուրյանը (1886-1947): Նույն թվականին Կոնիա է աքսորվել ու գնդակահարման սպառնալիքից հրաշքով փրկվել Մեքաստիայում ծնված, Հռոմի և Միլանի Գեղարվեստի ակադեմիա-

ներում սովորած ու Փարիզում կատարելագործված, երկար տարիներ Եգիպտոսում, ապա Կիպրոսում բնակված, իսկ 1947 թվականին Խորհրդային Հայաստան եկած մեզ արդեն ծանոթ նկարիչ, գրող և ազգագրագետ Առաքել Պատրիկը (1894-1984): 1915 թվականին Թիֆլիս է գաղթել, հետո Երևան տեղափոխվել բանաստեղծ ու արձակագիր, գրական-հասարակական գործիչ Վահրամ Ալազանի ավագ եղբայրը՝ Վանում ծնված, Վանի հերոսամարտին մասնակցած գծանկարիչ ու ծաղրանկարիչ, ստալինյան շրջանի քաղաքական բռնությունների ժամանակ Երևանի կենտրոնական բանտում իր մահկանացուն կնքած Դանչոն՝ Եղիազար Գաբուզյանը (1894-1937):

Համիդյան ջարդերի և Հայոց ցեղասպանության հետևանքով արևմտահայ կերպարվեստի կրած կորուստների ու ծանր կացության մասին ստույգ և անաչառ պատկերացում կազմելու համար բավական է համեմատական պարզ հաշվարկ անել: Հայտնի է, որ 1882 թվականի մայիսին Կոստանդնուպոլսում՝ Բերայի «Ալքազար» հանրային այգում Բրիտանական դեսպանատան կազմակերպած՝ շուրջ 200 նկար և քանդակ ընդգրկող ցուցահանդեսին մասնակցել են գրեթե երկու տասնյակ միայն պոլսահայ արվեստագետներ: Անդրադառնալով ցուցահանդեսի հայ մասնակիցներին՝ Թիֆլիսում լույս տեսնող «Արձագանք» թերթի թղթակիցը մասնավորապես նշում է նկարիչներ Վիչեն Արսլանյանի, Մկրտիչ Ճիվանյանի, Ավետիս Մուրադյանի, Պողոս Շաշյանի, Հովհաննես Սազրզյանի, Պետրոս Սրապյանի, նկարչությամբ զբաղված դերասան Հովսեփ Չերաչեի, քանդակագործներ Երվանդ Ոսկանի, Տիրուհի Կիվմիշյանի և այլոց անուններն ու ավսոսանքով արձանագրում, որ ինչ-ինչ պատ-

ճառներով պատկերահանդեսին չեն մասնակցել ցուցակում հայտարարված Կարապետ Նշանյանը և Մելքոն Տիրացույանը¹⁴³: Այնինչ դրանից տասնամյակներ անց՝ Առաջին աշխարհամարտի նախաշեմին, երբ արևմտահայ արվեստագետների թվաքանակը, ինչպես արդեն ասացինք, ոչ թե պարզապես ավելացել, այլ գրեթե տասնապատկվել էր, հայերի մասնակցությունը Կոստանդնուպոլսի եվրոպական հատվածում՝ Բոսֆորի նեղուցում գտնվող Գալաթասարայ առափնյա կղզում, 1917-1922 թվականներին կայացած Թուրք նկարիչների ընկերության ամենամյա մեծ ցուցահանդեսների հայազգի միակ մասնակիցը վերն արդեն հիշատակված գեղանկարիչ, Կոստանդնուպոլսի Գեղարվեստի բարձրագույն վարժարանի ընթացավարտ Վիչեն Արսլանյանն էր (1866-1942)¹⁴⁴:

1915 թվականին, երբ ավերվեց ու թալանվեց Կարինի Մանասարյան վարժարանը, ոչնչացվեցին կամ անհետ կորան նաև այդ կրթարանի բավական հարուստ թանգարանում պահվող ինչպես եվրոպացի ու ռուս, այնպես էլ արևելահայ և արևմտահայ նկարիչների ու քանդակագործների մի շարք հիշարժան ստեղծագործություններ: Համիդյան ջարդերի ու հատկապես Մեծ եղեռնի տարիներին Արևմտյան Հայաստանից և Օսմանյան Թուրքիայից հապճեպ հեռացած, հայրենազրկված, տուն ու տեղ լքած, մահից ազատված հայ արվեստագետներից շատերն անտեր թողեցին իրենց հարազատ օջախներում և աշխատանոց-

¹⁴³ Տե՛ս **Մասիս**, Նկարահանդես, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1882, № 22, 18 Յուլիսի, էջ 349, 350:

¹⁴⁴ Տե՛ս **Kürkman, Garo**. Armenian painters in the Ottoman Empire (1600-1923). Volume I, Istanbul, 2004, p. 73-74:

ներում գտնվող աշխատանքները, որոնք թուրքերը կամ թալանեցին, կամ հրկիզեցին ու ջարդոտեցին: Ընդամենը հատկանշական մեկ օրինակ բերենք: Խոսքը Իզմիրում ծնված, Վենետիկի և Հռոմի Գեղարվեստի ակադեմիաներում մասնագիտական կրթություն ստացած ու առժամանակ Նյու Յորքում աշխատած, ուշագրավ դիմաքանդակների, թեմատիկ հորինվածքների, ինչպես նաև Իզմիրի, Կոստանդնուպոլսի ու Կահիրեի հայկական գերեզմանոցներում տեղադրված դամբարանային հուշարձանների հեղինակ Հակոբ Փափազյանի (1878–1957) մասին է: Առաջին աշխարհամարտի և Հայոց ցեղասպանության տարիներին պատվերներից զրկված ու հայահալած մոայլ իրականության մեջ հայտնված արվեստագետը նյութական և հոգեբանական ծանր ճգնաժամ է ապրել: 1920 թվականի մարտին Իզմիրում քանդակագործին հանդիպած Հակոբ Միրունին վերջինիս գտել է «իր կիսաւեր աշխատանոցին մէջ, ընկճուած, յուսահատ ու յոռետես..., մինակ, միս մինակ, լքուած ու բոլորէն անտեսուած»¹⁴⁵: Դրանից երկու տարի անց՝ 1922 թվականին, հայերի հանդեպ հերթական բռնություններից մի կերպ խուսափած արվեստագետն Իզմիրում է թողել իր ստեղծագործություններից շատերն ու անվերադարձ մեկնել Նյու Յորք:

Նոր ժամանակների արևմտահայ կերպարվեստի մեծաթիվ կորուստների մասին է վկայում թեկուզ այն փաստը, որ Հայաստանի ազգային պատկերասրահում, որը նոր և նորագույն շրջանների հայ կերպարվեստի խոշորագույն շտեմարանն է, XIX

¹⁴⁵ Միրունի [Ճուլեան Յակոբ], Յակոբ Փափազեան (էջ մը յուշատետրէս), «Նաւասարդ», Պուքրէշ, 1924, նոր շրջան, Ա հատոր, Ժ-ԺԲ պրակ, էջ 358:

դարի վերջին քառորդում և XX դարի սկզբին ասպարեզ մտած, Օսմանյան Թուրքիայում ապրած ու ստեղծագործած արևմտահայ նկարիչներից ու քանդակագործներից շատերն առհասարակ ներկայացված չեն, ոմանք էլ (օրինակ՝ Կարապետ Ադամյանը, Զապել Պոյաճյանը, Զարեհ Գալֆայանը, Մարգիս Երկանյանը, Տելեմաք Էքսերճյանը, Մկրտիչ Ճիվանյանը, Վահրամ Մանավյանը, Ավետիս Մուրադյանը, Կարապետ Յազմաճյանը, Կարապետ Նշանյանը, Պետրոս Սրապյանը, Մարգիս Տիրանյանը, Մելքոն Տիրացույանը, Հովսեփ Փուշմանը, Լևոն Քյուրքճյանը և ուրիշներ) ներկայացված են հատուկեւտ, հաճախ պատահական, անցողիկ, նրանց արվեստին ոչ բնորոշ աշխատանքներով: Բացառություն են, թերևս, միայն Փանոս Թերլեմեզյանի, Արշակ Ֆեթվաճյանի, Էդգար Շահինի, Հովհաննես Ալիազյանի, Մարգիս Խաչատուրյանի, Մելքոն Քեպապճյանի, Տիգրան Եսայանի և Ռաֆայել Շիշմանյանի բազմաթիվ ստեղծագործությունները, որոնք որոշակի, իսկ առանձին դեպքերում լիարժեք պատկերացում են տալիս այդ նկարիչների ստեղծագործական ուրույն ձեռագրի, ժանրային ու թեմատիկ նախասիրությունների և ձևաոճական մտածողության մասին: Եվս մեկ անգամ կարևորելով և գնահատելով Գարո Քյուրքմանի դերն ու նպաստը մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի թրքահայ նկարիչների և քանդակագործների աշխատանքները հայտնաբերելու, վերագտնելու, հավաքագրելու ու ընթերցողներին ներկայացնելու շնորհակալ գործում, այդուհանդերձ նկատենք, որ նրա երկհատոր պատկերագրքում զետեղված, ոչնչացումից ու կործանումից, մշակութային ցեղասպանությունից, բարեբախտաբար, խուսափած այդ նմուշները կազմում են արևմտահայ նոր կերպարվեստի միայն մի փոքր,

չնչին տոկոսը: Տարափոխելով Գևորգ Մեսրոպի վերը մեջբերված հուզաշատ միտքը՝ կարող ենք հաստատ համոզված ասել, որ եթե նոր ժամանակներում արևմտահայ նկարիչների ու քանդակագործների ստեղծած և համիդյան ջարդերի ու Մեծ եղեռնի տարիներին անհետացած աշխատանքներն անվնաս մնային, կորստից փրկվեին, ապա դրանց ցուցադրության համար ևս կպահանջվեր մի խոշոր թանգարան կառուցել:

Արևմտյան Հայաստանում հայկական մշակութային ժառանգության, ազգային ճարտարապետության ու կերպարվեստի հուշարձանների հետևողական ոչնչացումը, այլակերպումը և յուրացումը շարունակվել են նաև 1923 թվականից հետո՝ ընդհուպ մինչև մեր օրերը, չնայած որ պատմական ու մշակութային արժեքներ կայացնող ստեղծագործությունների և հուշարձանների պահպանության պարտավորությունն ամրագրվել է Թուրքիայի Հանրապետության ինչպես նախկին (1924 և 1961 թվականներին ընդունված), այնպես էլ ներկա (1982 թվականից գործող) հիմնական օրենքի՝ Մահմանադրության մեջ:

1974 թվականին ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի հրապարակած տվյալների համաձայն՝ Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայի Հանրապետության սահմաններում 1923 թվականին դեռ կանգուն 913 հայկական կրոնական կառույցներից ու եկեղեցական շինություններից 464-ը ամբողջովին անհետացել են, 252-ը ավերակների են վերածվել, իսկ 197-ը շտապ վերանորոգման կարիք ունեն¹⁴⁶:

¹⁴⁶ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Անուշ**, Թուրքիա. մշակութային ցեղասպանություն, Երևան, 2005 (էջ 10) և Արևմտյան Հայաստանի պատմական հուշարձանների վիճակը 1915 թ.-ից ի վեր, «Վարձք», Երևան, 2010, № 2, հուլիս-նոյեմբեր (էջ 4, 5):

Ոչ միայն բնական աղետների կամ շինարարական լայնածավալ աշխատանքների, այլև չարամտաբար իրականացված պայթեցումների, զինավարժությունների ընթացքում արձակված նշանակետային համազարկերի ու կրակոցների, գանձախուզության նպատակով կատարված անկանոն պեղումների, թուրք և քուրդ գյուղացիների կողմից որպես շինանյութ օգտագործվող հայկական ավերված կամ կիսավեր կոթողների, օրինակ՝ Տեկորի Ս. Երրորդություն եկեղեցու, Բագրևանդի Ս. Հովհաննու եկեղեցու, Արգինայի Կաթողիկե եկեղեցու, Նարեկավանքի, Բագնայրի վանքի, Վարազավանքի, Գլակավանքի (Իննականյան վանք) և եկեղեցական այլ կառույցների որմնաքարերի, սալաքարերի և նույնիսկ խաչագարդ քարերի յուրացման, անդադար թալանի հետևանքով հիմնահատակ ավերվեցին կամ մեծապես վնասվեցին հայկական միջնադարյան ճարտարապետության հուշարձաններից շատերը¹⁴⁷: Ձևախեղվել, մզկիթի է վերածվել Օպնիի եկեղեցին, իսկ Կարսի Ս. Առաքելոց եկեղեցու գմբեթին քրիստոնեական խաչի փոխարեն տեղադրվել է մահմեդական կիսալուսին¹⁴⁸:

¹⁴⁷ Այդ հուշարձանների նախկին և ներկա վիճակը համեմատության կարգով ներկայացնող լուսանկարները, որոնք արվել են Հայոց ցեղասպանությունից առաջ՝ 1900-1915 թվականներին, ու դրանից տասնամյակներ անց՝ 1970-ականներին և մեր օրերում, տպագրված են Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամի հրատարակած «Եղեռն՝ եղեռնից հետո» պատկերագրքի առաջին հատորում (Երևան, 2015), որը լույս է տեսել Հայոց ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցին ընդառաջ: Նաև տե՛ս Արևմտյան Հայաստանի պատմական հուշարձանների վիճակը 1915 թ.-ից ի վեր, «Վարձք», Երևան, 2010, № 2, հուլիս-նոյեմբեր, էջ 2-64:

¹⁴⁸ Տե՛ս **Քեշիշյան Մերի**, Հայկական մշակութային եղեռնը Օսմանյան Թուրքիայի տարածքում – Հայոց ցեղասպանության պատմության և

Դրա հետ մեկտեղ ոչնչացել, անհետացել կամ լրջորեն վնասվել ու քայքայվել են նաև այդ տաճարներից շատերի գեղարվեստական կերպարը բնորոշող, դրանց անբաժան և կարևոր բաղկացուցիչ մասը կազմող որմնանկարներն ու սրբապատկերները, որմնաքանդակներն ու խաչքարերը, կիրառական արվեստի գեղագարդար տարատեսակ նմուշները: Այսպես, Ծպնիի վերոհիշյալ եկեղեցու ներսում սվաղվել, ծեփով են ծածկվել հայկական կենդանակերպ և թռչնակերպ բարձրաքանդակները: Ֆրանսիացի բժիշկ և արվեստաբան, հայկական միջնադարյան կերպարվեստի ու ճարտարապետության գիտակ ժան-Միշել Թիերին 1970 թվականին Արևմտյան Հայաստանի Վասպուրականի գավառում ուսումնասիրություններ կատարելու ժամանակ ականատես է եղել, թե ինչպես Կապուտկողի Սուրբ Հակոբ վանքը (Ընձաքարի վանք)՝ X դարում ստեղծված իր բարձրարժեք մեծաթիվ որմնանկարներով, ավերվեց մղանով (բուլդոզեր)՝ հարակից ճանապարհին ընդարձակելու համար¹⁴⁹: Որմնանկարների հետքեր ու մնացորդներ կային նաև Եփրատի խոշոր վտակներից մեկի՝ Մուրադ-չայի (Արածան) ափին գտնվող Թիլի (Եկեղյաց գավառ) երեք եկեղեցիներում¹⁵⁰, որոնք ջրի տակ անցան, խորտակվեցին 1970-ական թվականներին՝ Քեբանի հսկայական

պատմագրության հարցեր, Երևան, 2003, № 7, էջ 129:

¹⁴⁹ Տե՛ս **Թիերի ժան-Միշել** (Պառլո Կունեյի աշխատակցությամբ), Հայկական հուշարձանների կրած վնասները Արևելյան Թուրքիայում, «Անի»: Անիի պահպանության և ուսումնասիրման միջազգային գիտական կենտրոնի գիտական-հասարակական եռամսյա հանդես, Երևան, 1992, № 1, էջ 36:

¹⁵⁰ Տե՛ս **Դրամբյան Իրինա, Քոթանջյան Նիկոլայ**, Որմնանկարչություն, «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 835:

ջրամբարի շինարարության ժամանակ: Թուրքական պետության «պահպանության տակ» հայտնվելուց հետո վնասվել են Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու բարձրաքանդակներից մի քանիսը: Պարբերաբար հարձակումների են ենթարկվում և վանդալիզմի թիրախ դառնում հայկական գերեզմանատների գեղարվեստական՝ ճարտարապետական ու քանդակային ուրույն, ազգային շեշտված նկարագրեր ունեցող հուշակոթողներն ու հուշարձանները¹⁵¹: Տակնուվրա է արված Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցուց ընդամենը մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Դիվաբույնի վանքի Ս. Հարություն եկեղեցու գերեզմանոցը, որտեղ գետնին են տապալված ջարդոտված խաչքարերը: Նույն անմխիթար պատկերն է տիրում նաև Մշո Առաքելոց (Թարգմանչաց) վանքի գերեզմանոցում, որտեղ վերջնականապես խորտակվել, ջարդվել-փշրվել ու քարակույտի է վերածվել Դավիթ Անհաղթի գեղակերտ խաչքարը, որը, ինչպես արդեն նշեցինք, 1916 թվականին թեև կեսից կոտրված, բայց դեռ կանգնած էր¹⁵²:

---

¹⁵¹ Տե՛ս **Hofmann, Tessa**. Armenians in Turkey today. A Critical assessment of the situation of the Armenian minority in the Turkish Republic. Brussels, 2002, p. 7, 22, 24-27:

¹⁵² Խաչքարի նախկին ու ներկա վիճակը ներկայացնող լուսանկարները Տե՛ս Արևմտյան Հայաստանի պատմական հուշարձանների վիճակը 1915 թ.-ից ի վեր, «Վարձք», Երևան, 2010, № 2, հուլիս-նոյեմբեր, էջ 32, 33: Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամի հրատարակած նույն հանդեսի էջերում պատկերված են նաև Արևմտյան Հայաստանի կիսավեր վանքերում ու եկեղեցիներում և դրանց մերձակա շիրմատներում եղած այն խաչագուրկ խաչքարերից մի քանիսը, որոնց վրայից քերվել-տաշվել է քրիստոնեական խաչի նշանը՝ հայ միջնադարյան ճարտարապետության և քանդակագործության այդ բացառիկ կոթողների կարևորագույն զարդն ու խորհուրդը (տե՛ս Արև-

1966 թվականի ավերիչ երկրաշարժից հետո լրջորեն տուժեց Թուրքիայի հարավ-արևելքում՝ Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգում՝ Մեծ Զաքի աղբյուրներից ոչ հեռու գտնվող Աղբակի Ս. Բարդուղիմեոս վանքի եկեղեցին, որը, ըստ ավանդության, կառուցվել է առաքյալի գերեզմանի տեղում: Երկրաշարժի հետևանքով տապալվել են եկեղեցու գմբեթն ու գավթի ծածկը, ինչպես նաև հայ միջնադարյան կերպարվեստի լավագույն օրինակներից մեկը համարվող՝ շքամուտքի քանդակագարդ վերնասեմը (բարավոր), որի բեկորները շուտով յուրացվել ու անհետացել են¹⁵³: Անիի՝ Բագրատունյաց թագավորության մայրաքաղաքի պարիսպներն ու առանձին շինությունները վերանորոգելու ընթացքում խեղաթյուրվել կամ պարզապես սվաղվել ու քողարկվել են այնտեղ մնացած հայկական որմնանկարներն ու բարձրաքանդակները, այդ թվում նաև Բագրատունիների տոհմական զինանշանը՝ այսպես կոչված «Սմբատյան» պարսպի ներքին պատին, Ավագ Դռան մոտ ագուցված, հայկական խաչի հովանու ներքո պատկերված վազող առյուծի (կամ ընձառյուծի) նշանավոր սալաքանդակը:

մտյան Հայաստանի պատմական հուշարձանների վիճակը 1915 թ.-ից ի վեր, «Վարձք», Երևան, 2010, № 2, հուլիս-նոյեմբեր, էջ 63, 64):

¹⁵³ Տե՛ս **Թիերի Ժան-Միշել** (Պառլո Վունեյի աշխատակցությամբ), Հայկական հուշարձանների կրած վնասները Արևելյան Թուրքիայում, «Անի»: Անիի պահպանության և ուսումնասիրման միջազգային գիտական կենտրոնի գիտական-հասարակական եռամսյա հանդես, Երևան, 1992, № 1 (էջ 35) և **Հասրաթյան Մուրադ**, Աղբակի Ս. Բարդուղիմեոս վանք, «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 34, 35:

«Թուրքական արվեստին» են վերագրվում հայ միջնադարյան ու նոր կերպարվեստի, գորգագործության, կիրառական արվեստի այլ տեսակների նմուշները¹⁵⁴: Էրզրումի պատմության և հնագիտության թանգարանում է պահվում 1905 թվականին Անիի Գազկաշեն Ս. Գրիգոր եկեղեցու պեղումների ժամանակ հայտնաբերված Գազիկ Առաջին արքայի արձանի բեկորը՝ ձախ թևի հատվածը, որը ցուցադրվում է առանց դրա հայկական պատկանելությունը վկայող ծանոթագրության կամ բացատրագրի¹⁵⁵: Վանի թանգարանում են գտնվում հայկական բրոնզա թավախիտ գորգեր, արծաթե գոտիներ, ոսկերչական թանկարժեք այլազան իրեր ու սպասքեղեն, բայց այդ բոլոր ցուցանմուշները մատուցվում են իբրև թուրք վարպետների ստեղծագործություն: Հայ ժողովրդից կողոպտված մշակութային արժեքների յուրացման, սեփականացման նույն պատկերն ենք տեսնում նաև Կարսի թանգարանում¹⁵⁶:

Թեև թուրքական կառավարությունն ստորագրել է միջազգային մի շարք պայմանագրեր ու համաձայնագրեր, որոնցով պարտավորվել է պահպանել պետության տարածքում եղած

---

¹⁵⁴ Տե՛ս, օրինակ, թուրք նկարիչներ ու արվեստաբաններ Ջելալ Արսլենի և Նուրուլլահ Բերքի՝ ֆրանսերենով լույս տեսած հետևյալ աշխատությունները. **Arseven, Celâl Esad**. L'Art Turc, depuis son origine jusqu'à nos jours (Istanbul, 1939) և **Berk, Nouroullah**. La Peinture Turque (Ankara, 1950):

¹⁵⁵ Այդ բեկորի գունավոր լուսանկարները Տե՛ս Արևմտյան Հայաստանի պատմական հուշարձանների վիճակը 1915 թ.-ից ի վեր, «Վարձք», Երևան, 2010, № 2, հուլիս-նոյեմբեր, շապկի դարձերեսը:

¹⁵⁶ Տե՛ս Оценка историко-культурного наследия Армении (коллектив авторов). Москва, 2010, с. 541:

մշակութային բոլոր հուշարձանները¹⁵⁷, սակայն, ինչպես նշում է գերմանացի հայագետ, ցեղասպանագետ, պատմաբան Տեսաս Հոֆմանը, «մինչ օրս Թուրքիայում ոչ մի հայկական հուշարձան չի վերանորոգվել առանց փոխելու իր հայկական բնույթը»¹⁵⁸: Դրա առավել խոսուն և թարմ օրինակներից է Ադրամարի Ս. Խաչ եկեղեցու՝ 2007-ին ավարտված վերանորոգումը: Եկեղեցին վերաբացվեց որպես թանգարան, առանց զանգերի և վերնախաչի, թուրքացվեց ու իմաստազրկվեց՝ «Ակդամար» («Մպիտակ երակ») դարձավ վանքի բուն հայկական անունը: Կատարվածի հանդեպ իր զարմանքն ու բողոքը հայտնեց նույնիսկ թուրքական «Turkish Daily News» օրաթերթը՝ գրելով. «Անվանափոխության հետ կապված այս մոլուցքը, եկեղեցու խաչի ու զանգերի նկատմամբ մշակութային և կրոնական այսպիսի անհանդուրժողականությունը պետք է աշխարհում ընկալվի որպես «մշակութային ցեղասպա-

---

¹⁵⁷ Տե՛ս **Գոյ Ռայմոն**, Թուրքիայի քրիստոնեական մշակութային ժառանգության պահպանությունը, «Անի»: Անիի պահպանության և ուսումնասիրման միջազգային գիտական կենտրոնի գիտական-հասարակական եռամսյա հանդես, Երևան, 1992, № 2 (էջ 63), Եվրոպայի ճարտարապետական ժառանգության պահպանության կոնվենցիա (Գրանադա, 3.10.1985 թ., Ստրասբուրգ), «Անի»: Անիի պահպանության և ուսումնասիրման միջազգային գիտական կենտրոնի գիտական-հասարակական եռամսյա հանդես, Երևան, 1992, № 1 (էջ 57-60) և **Kouymjian, Dickran**. The Destruction of Armenian Historical Monuments as a Continuation of the Turkish Policy of Genocide – A Crime of Silence. The Armenian Genocide. Permanent Peoples' Tribunal. Preface by Pierre Vidal-Naquet, London, 1985, p. 176:

¹⁵⁸ Տե՛ս **Hofmann, Tessa**. Armenians in Turkey today. A Critical assessment of the situation of the Armenian minority in the Turkish Republic. Brussels, 2002, p. 42:

նություն»: Չզարմանաք, եթե դա հենց այդպես էլ լինի»¹⁵⁹: Նշված փաստերը հայկական հուշարձանների և հայ ժողովրդի ստեղծած մշակութային այլ արժեքների նկատմամբ Թուրքիայում այսօր էլ շարունակվող բարբարոսության ու ոտնձգության մասին վկայող հատուկենտ օրինակներ են, որոնց թիվն իրականում անհամեմատ մեծ է:

---

¹⁵⁹ Տե՛ս **Գրիգորյան Տաթևիկ**, Մշակութային ցեղասպանություն, Երևան, 2013, էջ 59, 60:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Ազարյան Լևոն**, Կիլիկյան մանրանկարչությունը XII-XIII դարերում, Երևան, 1964:
- Ակադեմիկոս Ն.Յա.Մառի զեկուցագրերը Թուրքահայաստանի ձեռագրերի ու հնությունների գրանցման մասին, «Անի»: Անիի պահպանության և ուսումնասիրման միջազգային գիտական կենտրոնի գիտական-հասարակական եռամսյա հանդես, Երևան, 1992, № 2, էջ 3-7:
- Առաջնորդական վիճակներ, Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան հիւանդանոցի հայոց, Կ. Պոլիս, 1904, էջ 349-385:
- Արևմտյան Հայաստանի պատմական հուշարձանների վիճակը 1915 թ.-ից ի վեր, «Վարձք», Երևան, 2010, № 2, հուլիս-նոյեմբեր, էջ 2-64:
- Բարզէն Աթոռակից Կաթողիկոս**, Ցուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր վանուց եւ շրջակայից, Անթիլիաս, 1957:
- Գաբրիկեան Կարապետ**, Եղեռնապատում: Փոքուն Հայոց եւ Նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ, Պոսթըն, 1924:
- Գեորգ Մեսրոպ [Տէր-Մեսրոպեան Գեորգ]**, Թուրքիոյ հայոց կորուստները 1915-1922-ին ազգապատկան գոյքերու տեսակետով, «Հայաստանի կոչնակ», Նիւ Եորք, 1931, ԼԱ տարի, յունիս 20, թիւ 25, էջ 776-779, յունիս 27, թիւ 26, էջ 808-811:
- Գոյ Ռայմոն**, Թուրքիայի քրիստոնեական մշակութային ժառանգության պահպանությունը, «Անի»: Անիի պահպանության և ուսումնասիրման միջազգային գիտական կենտրոնի գիտական-հասարակական եռամսյա հանդես, Երևան, 1992, № 2, էջ 63, 64:
- Գրիգորյան Տաթևիկ**, Մշակութային ցեղասպանություն, Երևան, 2013:
- Գոլանձեան Սուրեն, Հիւսեան Յովհաննէս, Կիւլէսէրեան Բարզէն, Տէր-Վարդանեան Գեորգ**, Եղեռնը եւ մեր ձեռագրերի կորուստներն ու փրկությունները, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2015:
- Դրամբյան Իրինա, Քոթանջյան Նիկոլայ**, Որմնանկարչություն, «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 833-836:
- Եարտըմեան Տաճատ**, Հայաստանի վանքերուն եւ եկեղեցիներուն մշակութային կորուստը 1894-1896 եւ 1915-1925 տարիներուն, Բ Տպագրութիւն (Նոր յաւելումներով), Վենետիկ, 2001:
- Եղեռն՝ եղեռնից հետո, հատոր Ա, Երևան, 2015:

- Եվրոպայի ճարտարապետական ժառանգության պահպանության կոնվենցիա (Գրանադա, 3.10.1985 թ., Ստրասբուրգ), «Անի»: Անիի պահպանության և ուսումնասիրման միջազգային գիտական կենտրոնի գիտական-հասարակական եռամսյա հանդես, Երևան, 1992, № 1, էջ 57-60:
- Զեկուցում Մուշ ուղարկուած յանձնաժողովի Նորին Վեհափառութեան Տ.Տ. Գեորգ Ե. Սրբազնագոյն Կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1916, համար Է-Ը, յուլիս-օգոստոս, էջ 566-586:
- Էլ Ղուսէն, Ֆայեզ**, Հերոսական հայութեան անցեալէն: Ջարդերը Հայաստանի մէջ (ականատեսի վկայութիւններ), Գահիրէ, 1960:
- Թերլեմեզյան Փանոս**, Կյանքիս հուշերը, Երևան, 2017:
- Թիերի Ժան-Միշել** (Պատլո Կունեոյի աշխատակցությամբ), Հայկական հուշարձանների կրած վնասները Արևելյան Թուրքիայում, «Անի»: Անիի պահպանության և ուսումնասիրման միջազգային գիտական կենտրոնի գիտական-հասարակական եռամսյա հանդես, Երևան, 1992, № 1, էջ 35, 36:
- Լեփսիուս Եօհաննէս**, Հայաստանի ջարդերը: Գաղտնի տեղեկագիր տոքթ. Եօհաննէս Լեփսիուսի նախագահ Մօտաւոր Արևելքի Միսիոնին եւ գերման եւ հայկական ընկերութեան: Թարգմ.՝ Միքայել Շամտանձեան, Կ. Պոլիս, 1919:
- Կոտորածներ, «Դրօշակ», Վիեննա, 1896, № 10, 1 ապրիլ, էջ 75-78:
- Կոտորածներ, «Դրօշակ», Վիեննա, 1896, № 11, 10 ապրիլ, էջ 83-86:
- Հայաստանեայց եկեղեցին Տաճկաստանում, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1896, համար Բ, փետրուար, էջ 87-92:
- Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու (կազմողներ՝ Մ.Գ. Ներսիսյան, Ռ.Գ. Սահակյան), Երևան, 1991:
- Հասարայան Մուրադ**, Աղբակի Ս. Բարդուղիմեոս վանք, «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 34, 35:
- Հովհաննիսյան Անուշ**, Թուրքիա. մշակութային ցեղասպանություն, Երևան, 2005:
- Հովհաննիսյան Անուշ**, Քեմալ Աթաթուրքը և հայերի ունեզրկման գործընթացը, «Վեմ», համահայկական հանդես, Երևան, Գ (Թ) տարի, 2011, թիվ 1(33), հունվար-մարտ, էջ 168-182:

Հովհաննիսյան Անուշ, Հասարթյան Մուրադ, Կրկյաշարյան Մեդրակ, Ազգային-մշակութային եղեռն, «Հայկական հարց» հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 11-15:

Հովսեփյան Գարեգին, Երկրորդ և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հատոր Ա, Երևան, 1983, հատոր Բ, Երևան, 1987:

Ղազարեան Հայկազն, Ցեղասպան թուրքը, Պէրյուր, 1968:

Մաթևոսյան Արտաշես, Հեթում Ա թագավորի ռոսյինյան ավետարանի նորահայտ մասունքները, «Բանբեր Մատենադարանի», Երևան, 1980, № 13, էջ 275-294:

Մայր Աթոռ, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1916, համար Ե-Զ, մայիս-յունիս, էջ 344:

Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց: Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց ի Կեսարիայ, Զվյուռնիայ եւ ի շրջակայս նոցին (նկարագրեց՝ Տրդատ եպիսկոպոս Պալեան, կազմեց Գեորգ Տէր-Վարդանեան), Երևան, 2002:

Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Երոպայի մասնաւոր հաւաքումներու, հատոր Ա, կազմեց՝ Արտաւազդ արքեպիսկոպոս Սիրմէան, Փարիզ, 1950:

Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատորներ Ա-Թ, Երևան, 1984-2017:

Մասիս, Նկարահանող, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1882, № 22, 18 Յուլիսի, էջ 349, 350:

Մատենամոլ Ուսուցչապետը, «Թէոդիկ», Ամենուն Տարեցոյցը. 1916-1920, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 167, 168:

Մելիք-Փաշայան Կարեն, Երվանդ Լալայան (Օնոնյան 100-ամյակի առթիվ), «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1964, № 3, էջ 29-42:

Մելիք-Օհանջանյան Կարապետ, Թերթիկներ իմ հուշամատյանից, «Էջմիածին», 1965, Բ-Գ-Դ, Փետրուար-Մարտ-Ապրիլ, էջ 36-39:

Մնացականյան Ասատուր, Հայկական զարդարվեստ, Երևան, 1955:

Մշակութային արժեքների վերադարձը՝ փոխհատուցման ամենակարևոր պահանջ, «Ազդակ», Պէրյուր, 2015, թիւ 84 (24943), 19 յունիս, էջ 5:

Յովսեփեան Գարեգին, Ապրիլի քսանչորսը – Դեպի լոյս եւ կեանք, Անթիլիաս, 1947:

Յուշամատենան Մեծ եղեռնի. 1915-1965, Պէրյուր, 1965:

Նամակ Պոլսից, «Դրօշակ», Ժընեւ, 1896, № 13, 15 մայիս, էջ 100:

Նամակներ պարսկա-տաճկական սահմանագլխից, «Դրօշակ», Վիեննա, 1896, № 16, 27 յունիս, էջ 123, 124:

Նոր ստացուած ձեռագիրներ Վանի շրջանից, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1916, համար Ա-Բ, յունուար-փետրուար, էջ 46, 47:

Նօտարք Հայոց, Հաւաքեալ եւ ի լոյս ածեալ ձեռամբ Ղեւոնդ վարդապետի Փիրղալէմեան Տոսբեցոյ, Վարազայ վանուց վանականի, Կ. Պոլիս, 1888:

Ոսկեան Համազասպ, Վասպուրական-Վանի վանքերը, Գ մաս, Վիեննա, 1947:

Ոսկերիչեան Գարեգին, Գերմանք ու հայ մատենագրութիւն, «Արեւելք», Կոստանդնուպոլիս, 1910, 18 մարտի, № 7282, էջ 1:

Պատրիկ Առաքել, Դանիէլ Վարուժանն իմ յուշերում, Պէրյուր, 1968:

Ս. Յակոբի ներսէն. Ս. Յակոբի մատենադարանը, «Սիոն», Երուսաղէմ, 1927, Հոկտեմբեր, թիւ 10, էջ 318-320:

Սաֆրաստյան Արամ, Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանի կողմից Թուրքիայի արդարադատության և դավանանքների մի-նիստրության ներկայացված հայկական եկեղեցիների և վանքերի ցուցակներն ու թաքրիրները (1912-1913 թթ.), «Էջմիածին», 1965, Ա, Յունուար, էջ 40-47, 1965, Բ-Գ-Դ, Փետրուար-Մարտ-Ապրիլ, էջ 174-187, 1965, Ժ, Հոկտեմբեր, էջ 43-48, 1966, Բ, Փետրուար, էջ 38-44, 1966, Գ, Մարտ, էջ 57-60, 1966, Զ, Յունիս, էջ 41-47, 1966, Է, Յուլիս, էջ 55-60, 1966, Ը, Օգոստոս, էջ 60-63, 1966, Թ-Ժ, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, էջ 106-114:

Սաֆրաստյան Ռուբեն, Օսմանյան կայսրություն. ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.), Երևան, 2009:

Սիրիացի արաբ ականատես Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյնի հուշերը Հայոց ցեղասպանության մասին (թարգմանությունը արաբերեն բնագրից, առաջաբանը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Արշակ Փոլադյանի և Լևոն Մարգարյանի), Դամասկոս, 2017:

Սիրունի [Ճողովեան Յակոբ], Յակոբ Փափագեան (էջ մը յուշատետրէս), «Նաւասարդ», Պուրթէշ, 1924, նոր շրջան, Ա հատոր, Ժ-ԺԲ պրակ, էջ 358:

Միրմենեի կոիվը, «Դրօշակ», Վիեննա, 1896, № 6, 20 փետրւար, էջ 44-46:

Մրուանձտեանց Գարեգին, Թորոս աղբար. Հայաստանի ճամբորդ, մասն առաջին, Կ. Պոլիս, 1879, մասն երկրորդ, Կ. Պոլիս, 1884:

Վանի շրջանի հնութիւնների մասին, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1915, համար ԺԱ-ԺԲ, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 860-865:

Տ. Վ. Պ. [Տրդատ վարդապետ Պալեան], Հայ տպագրութեան ամենահին երախայրիք մ'ալ, «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1894, թիւ 12, դեկտեմբեր, էջ 357-361:

Տաճկահայք, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1896, համար Գ, մարտ, էջ 140-142:

Տեղեկագիր Վասպուրականի կոտորածին, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1896, համար Ժ, հոկտեմբեր, էջ 473-476, համար ԺԱ, նոյեմբեր, էջ 525-530, համար ԺԲ, դեկտեմբեր, էջ 578-585:

Տէր-Վարդանեան Գեորգ, Հայերէն ձեռագրերի կորսուած հաւաքածոների ցուցակների հրատարակման խնդիրը, «Էջմիածին», 2003, Ա, Յունուար, էջ 54-68:

Տէր-Վարդանեան Գեորգ, Մեսրոպ Մագիստրոս արքեպիսկոպոս Տէր-Սովսիսեան. Կենսագործունէութիւնը, «Ընդհանուր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց», Մատենագիտութիւն, Երեւան, 1999:

Րաֆֆի, Կայծեր, Երևան, 1947:

Յուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Թուրքիա, հատոր Ա, Կեսարիոյ վիճակ, Տէոր Ա, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց սուրբ Սարգսի վանուց ի Կեսարիա, կազմեց՝ Տրդատ վարդապետ Պալեան, Կոստանդնուպոլիս, 1892:

Յուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Թուրքիա, հատոր Ա, Կեսարիոյ վիճակ, Տէոր Բ, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյն Կեսարիոյ եւ սուրբ Գեորգ եկեղեցւոյն Գրըշէրի, կազմեց՝ Տրդատ վարդապետ Պալեան, Կոստանդնուպոլիս, 1893:

Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի Ս. Քառասուն մանկունք եկեղեցւոյ եւ մասնաւորաց, կազմեց՝ Արտաւազդ արքեպիսկոպոս Միրմէնեան, Առաջնորդ Հայոց Հալէպի, Երուսաղէմ, 1935:

Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Սանասարեան վարժարանի ի Կարին, կազմեց՝ Հրաչեայ Յ. Աճառեան, Վիեննա, 1900:

Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, կազմեց՝ Երուսաղէմ Լալայեան, պրակ Ա, Թիֆլիս, 1915:

Քեշիշյան Մերի, Հայկական մշակութային եղեռնը Օսմանյան Թուրքիայի տարածքում, Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր, Երևան, 2003, № 7, էջ 124-131:

Քիրտեան Յարութիւն, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Ս. Նշանի վանուց ի Սեբաստիա: Կազմեց՝ Թորգոմ Արքեպիսկոպոս Գուշակեան, Վիեննա, 1961 (գրախօսական), «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1966, Յունուար-Մարտ, թիւ 1-3, էջ 69:

Քիրտեան Յարութիւն, Յուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր վանուց եւ շրջակայից: Կազմեց՝ Բաբգէն Աթոռակից Կաթողիկոս Կիւլեւրեան, Անթիլիաս, 1957 (գրախօսական), «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1959, Յունուար-Փետրուար, թիւ 1-2, էջ 46-48:

Քոլանջյան Սուրեն, Հայկական կոտորածները և մեր ձեռագրական կորուստները, «Էջմիածին», 1965, Բ-Գ-Դ, Փետրուար-Մարտ-Ապրիլ, էջ 96-107, Ե-Զ-Է, Մայիս-Յունիս-Յուլիս, էջ 133-144, 1966, Ը, Օգոստոս, էջ 27-37, Թ-Ժ, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, էջ 88-93, 1967, Ե, Մայիս, էջ 46-57, Զ, Յունիս, էջ 50-55:

Օրմանեան Մաղաքիա, Ազգապատում, հատոր Գ, Երուսաղէմ, 1927:

Օրմանեան Մաղաքիա, Հայոց եկեղեցին եւ իր պատմութիւնը, վարդապետութիւնը, վարչութիւնը, բարեկարգութիւնը, արարողութիւնը, գրականութիւնը ու ներկայ կացութիւնը, Կոստանդնուպոլիս, 1911:

Драмбян Ирина. Торос Рослин. Ереван, 2000.

Драмбян Ирина, Корхмязян Эмма. Художественные сокровища Матенадарана. Москва, 1976.

Книга Марко Поло. Москва, 1956.

Ногалес, Рафаэль де. Четыре месяца под полумесяцем. Москва, 2006.

Оценка историко-культурного наследия Армении (коллектив авторов). Москва, 2010.

Сокровища книжного искусства в собраниях СССР. Матенадаран (составители и авторы текста В.О. Казарян и С.С. Манукян). Том 1, Москва, 1991.

Худавердян Константин, Саакян Рубен. Геноцид армян сквозь призму десятилетий. Ереван, 1995.

Arseven, Celâl Esad. L'Art Turc, depuis son origine jusqu'à nos jours. Istanbul, 1939.

- Baghdjian, Kévork K.** La confiscation, par le gouvernement turc, des biens arméniens... dits abandonnés. Préface d'Yves Ternon, 1st edition, Montréal, 1987.
- Berk, Nouroullah.** La Peinture Turque. Ankara, 1950.
- Der Nersessian, Sirarpie.** Armenian Manuscripts in the Freer Gallery of Art. Washington, 1963.
- Der Nersessian, Sirarpie.** Armenian Manuscripts in the Walters Art Gallery. Baltimore, 1973.
- Hofmann, Tessa.** Armenians in Turkey today. A Critical assessment of the situation of the Armenian minority in the Turkish Republic. Brussels, 2002.
- Kouymjian, Dickran.** The Destruction of Armenian Historical Monuments as a Continuation of the Turkish Policy of Genocide – A Crime of Silence. The Armenian Genocide. Permanent Peoples' Tribunal. Preface by Pierre Vidal-Naquet, London, 1985, p. 173-185.
- Kürkman, Garo.** Armenian painters in the Ottoman Empire (1600–1923). In two volumes, Istanbul, 2004.
- Lemkin, Raphael.** Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation – Analysis of Government – Proposals for Redress. Washington, 1944.
- Prott, Lindel V.** Ethnocide – Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity. Volume one (A-H), Thomson Gale, 2005, p. 309-314.
- Thalasso, Adolphe.** L'Art Ottoman. Paris, 1910.

ԱՐԱՐԱՏ ԱՂԱՍՅԱՆ

ՀԱՅ ԿԵՐՊԱՐՎԵՍՏԻ ԵՎ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏԻ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ (համիդյան ջարդերից մինչև մեր օրերը)

Խմբագիր՝ Ազատուհի Սահակյան
Համակարգչային էջադրումը՝ Վերա Պապյանի
Կազմի ձևավորումը՝ արվեստագիտության թեկնածու
Մարտին Հարությունյանի

Հրատ. պատվեր N 896
Ստորագրված է տպագրության՝ 16.11. 2018թ.:
Չափսը՝ 60 x 84 ¹/₁₆, տպագրական 6 մամուլ:
Տպաքանակը՝ 250 օրինակ:
Գինը՝ պայմանագրային:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24: